

ИРЕНА ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ

НАУКА О ЈЕЗИКУ У ДЕЛАТНОСТИ АКАДЕМИЈЕ

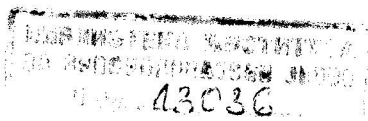
I

Највиша научна установа код Срба,¹ која је већ прославила сто-годишњицу у статусу Академије а која је и пре тога живела четрдесет пет година, носила је досад називе: Друштво српске словесности – даље ДСС (1841–1864), Српско учено друштво – даље СУД (1864–1892), Српска краљевска академија одн. Српска академија наука – даље СКА, САН (1886–1959),² Српска академија наука и уметности – даље САНУ (од 1959. г. до данас).

Ови називи донекле симболизују њену природу и њене основне циљеве током досадашњег постојања. *Словесности* је била она област ради чијег је теоријског и практичног напретка, ради чије добробити, ова институција првенствено и била основана; о значењу тог имена говоримо непосредно даље. *Учено друштво* већ имплицира скуп разноврсних научних интересовања, док прелазак на име *академија* значи свођење на искључиво научне задатке и изједначење са сличним уста-

¹ Приликом израде овог историјата служила сам се: *Извештајем њоводом њедесетогодишњице Српске академије наука...* Александра Белића, Посебна издања СКА 116 – Споменице 7, 1939–1941; издањем Председништва САНУ *Српска академија наука и уметности: Историјат, устројство, делатности*, 1980 (у оквиру тога поглавље: С. Ђирковић, *Крајак њрећед историје САНУ*, 5–19); радовима штампаним у Академијиним издањима, архивским подацима у Архиву САНУ и другим изворима. Ради уштеде простора (која се тиме постиже у знатној мери) не наводим у белешкама све одговарајуће изворе, већ само оне у којима се налази нечији оригинални, дословно цитирани или препричани закључак, затим мање кореспондентне радове, као и примедбе и допуне друге врсте.

² Испрва Краљевско-српска академија, затим Српска краљевска академија, а од свршетка Другог светског рата до 1959. г. Српска академија наука.



новама у свету.³ Додатак о *уметносћима* означава више формалну допуну имена, пошто се о уметничким творевинама и темама старало још Српско учено друштво.

Основна преокупација далеке претходнице данашње Академије била је „словесност“, именована тако према руском одн. славеносрпском термину, духовна област широког опсега, чији је предмет био неговање „слова“ (речи), складног вербалног изражавања и правилног стављања мисли у реч.⁴ И даље, пошто је то била национална установа, њена је делатност требало на првом месту да се односи на унапређивање српске речи и српске мисли о властитим вредностима.

Сâмо ово тадашње име Друштва указивало је, дакле, на стремљење ка напретку језичке, књижевне и уопште хуманистичке културе, али – привремено – у донекле уздржаном духу, са резервом према нагљењу у било каквим реформама, уз одржавање старе и проверене интелектуалне умерености. Тачно је да реч „словесност“ није била вуковска; али је исто тако чињеница да је Вук Карацић већ на првом „главном заседању“, 11. јуна 1842. г., био изабран за дописног члана.⁵

Тренутак стварања ДСС, као и предмет за који се оно испрва заузело, у потпуности су одговарали савременим приликама. Они су одговарали, како основном смислу сличних тела која су већ постојала у Европи, тако и живим потребама ондашњег српског друштва.

Подсетимо се да ово није био први покушај оснивања једне културно-научне установе код Срба. Помени о најранијим таквим иницијативама у Сремским Карловцима не сведоче о посебном интересовању за језичка питања. Према замисли Лукијана Мушицког, требало је да се у Шишатовцу, 1820. године, оснује „Сербскоје језикоиспитателноје друштво“, али до тога није дошло. Даљи покушаји, каквих је тада већ било више, садржали су литерарне програме. Матица српска (утемељена 1826. г.) расписивала је од 1831. г. награде за дела из области језика, историје и књижевности. Димитрије Тирол је у Темишвару основао 1828. г. „Друштво љубитеља књижевства српског“, међу којима је задацима било и неговање народног језика. Друштво се угасило после три године.⁶

³ Први оснивачи ДСС већ су помишљали да своју установу назову академијом, али је препорука Правитељствујушћег совјета била да се од тога одустане, да не би назив у том времену зазвучао нескромно.

⁴ Судија и књижевник Петар Матић из Бјеловара, у писмима Друштву, критиковао је овај назив. Према њему, „словесност“ је незгодна реч, јер „словесно“ и „несловесно“ значе „говором обдарено“ одн. „необдарено“, а задатак Друштва није да поучава говору. Прототип овог термина у примени на научну делатност означавао је лингвистичка, литерарна, стилистичка и слична проучавања, уметничку и народну књижевност одн. фолклор. Данас се понекад каже да је термин прилично нејасан, што није лишено основа.

⁵ То се некада називало „саопштавајући“ члан или „кореспондент“.

Датуми који се наводе дају се по старом календару све до званичног увођења новог, грегоријанског.

⁶ Кратак преглед код Ж. Бошкова, *Српска учена друшћива, листигови и часописи у њивој њоловини XIX века*, Матица српска – Календар за 1960. г., Нови Сад, 1959, 89–92.

Оснивање европских академија модерног типа било је обележено преоријентацијом са класике на народне језике и нове књижевности. Понегде су се замеци таквих установа и називали језичким друштвима. Чувена Француска академија је као свој први задатак поставила систематизацију језичког и књижевног стваралаштва. Слично се догађало у другим земљама, па је тако било и у нашем суседству, са којим се понајвише узајамно држао корак: академије су основане 1825. г. у Мађарској, 1866. г. у Хрватској и у Румунији, 1869. г. у Бугарској (под именом „Бугарско књижевно друштво“). У свим таквим установама велики описни речници властитих језика налазили су се међу првим подухватима, или бар иницијативама, напоредо са бригом око граматике, понегде око беседништва, јавних натписа, поезике и других сличних општенационалних послова и обавеза.

У Србији је тада трајала „Вукова епоха“, време када су се језички проблеми налазили у средишту пажње. Доказивала се разлика између српског језика и оног другог, који се из рускословенског био прелио у славеносрпски и који је даље тек поступно еволуисао, без потребног темељног преображаја. Нови књижевни и стандардни лик народног језика се конституисао, при чему се и сама књижевност све више равнала према модернијим светским правцима.

И у српској средини, као и код других народа, наука о језику је тада била тешње повезана са науком о писаним старинама. Језичке законитости су се изводиле из упознавања са историјом језика, док је тачно разумевање природе савременог језика служило објективнијем сазнавању историјске, правне и сваке друге мисли садржане у старим списима. Посебно се код Срба специфика састојала у томе да је управо и требало коначно утврђивати граматички и правописни систем, за шта је била неопходна поуздана историјска подлога, поред образложења на синхроном плану.

Такве су биле идеје водиле оснивача Друштва, углавном професора тадашњег крагујевачког Лицеја, премештеног 1841. г. у Београд. Без обзира на то што је између њих било конзервативнијих и мање конзервативних, овакав скуп умних људи морао је да зна да је на овом пољу његов најхитнији задатак разрешавање начелног антагонизма између традиционалног гледања на писани језик и снажне Вукове реформе, која у оном тренутку још и није била изнела све своје аргументе.

Међутим, обратимо пажњу на цео смисао који је био придат активности ове новоосноване научне установе.

Први члан Устава ДСС (верзије Устава која носи датум 7. новембар 1841. г.) гласи: „Цљъ овогъ Дружства Српске Словесности состои се у распрострањаваню наука на србскомъ езыку, а поглавито у образованю и усовершенствованю езыка Србско-народногъ“. Атрибут „српско-народни“ наглашено истиче опредељење тадашње српске

интелигенције: језик није туђински, него српски; не мора се бити вуковац да би се писало српским језиком. У Уставу који је био направљен у поређењу са „недостаточним“ Уставом из 1841. г. и штампан у Гласнику бр. 1, 1847, први став гласи: „Поглавита цљь овога Дружства естъ ображаванъ Србскога езыка и распрострањаванъ наука на Србскомъ езыку“ (дакле, усавршавање језика стављено је сад на прво место). Часопис Друштва, Гласник ДСС, такође поставља као прве задатке „Ображаванъ Србскогъ езыка (теоретическо [...] практическо)“ и „Распрострањаванъ наука у народу Србскомъ (свию уобште наука [...] таковы' нарочито наука, кое се односе на Србску народность)“. Према томе, мислило се и о науци која би се шире односила на српски народ, па и о науци уопште, а не само о филолошко-литерарним проблемима. Додуше, наговештено је да ову националну и општу науку треба не толико унапређивати, колико ширити: просвећивати њоме сународнике, жељне знања.

Код многих народа, а нарочито код оних који су свој ход према самосвојности и независности још увек осећали као актуелан чин, постављало се у виду ургентног задатка прикупљање, чување и проучавање свеколиког националног блага. Код нас су се под такву обраду подводиле народне умотворине, цркве, новци, рушевине од историјског значаја, документа (нагласак на осветљавању ослободилачких ратова), етнографски предмети – па и реч и властитог језика, посао којим су се бавили Вук и Даничић и пре и изван Друштва. Под окриље такве науке су на свој начин потпадали и домаћа флора и геоморфолошки облици и још штошта друго. И даље, захваљујући томе што је било потребно бринути се о образованом подмлатку, о његовој професионалној перспективи, подизати духовни углед својих представника међу другим народима – у поље делатности високе научне установе доспела је и наука уопште, испрва у скромним размерама и више као презентација, него као предмет разраде. Хуманистика је лебдела пред очима далеко јасније него природне и математичке научне гране.⁷

Приоритети рада су, дакле, били познати. Ако нам се и чини да прилози у првом часопису ДСС сведоче о лутању, а да су језички

⁷ Хуманистика се, према тадашњој доста раширеној мисаоној слици, делила на науку о „духу“ самом по себи (психологија, логика и сл. – које са мало изузетака нису могле бити националне дисциплине) и науку о „творевинама духа“ (где је био велики простор за проучавање националних специфичности). Та друга наука је била подељена „попречно“ и „уздужно“, тј. на теоријске конструкције и системе, с једне стране, и на филологију и историју, с друге. Под филологијом се подразумевала дисциплина која је проучавала споменике културе, нарочито писане, и остале материјализоване трагове народног живота. То је требало да буде критичко познавање књига и целих књижевности, а по Гетеовим речима филологија је слободна наука која има за циљ „Übung und Bildung des Geistes“.

стручњаци обрађивали поједина питања надхват, према властитим афинитетима, треба се сетити да је проблематика у оно време била нагрнула нагло, и да је питања за решавање било безброј.

Говорећи о првој замисли и првим почецима овог рада, морају се, заправо, разликовати три компоненте. Језик у издањима ДСС даљек је од данашњег – њих раздвајају, како тадашње друкчије представе о књижевном изражавању, тако и природна временска раздаљина; изражајни сустав сам по себи не сме да ствара у нама предубеђења у вези с вредношћу онога што је тада било изношено. Садржина научног рада изгледа понекад наивна и у сваком случају превазиђена – опет због временског или, боље речено, због историјског распона. Али схватање текућих потреба, оно што можемо назвати чак и мудрошћу која се огледала у неким ставовима ДСС, вредни су нашег данашњег признања.

II

Духовни покретач ДСС, што ће рећи и српске академије уопште, прве установе где је почео организовани рад на науци, био је Јован Стерија Поповић, заједно са политичким и просветним прегаоцем Атанасијем Николићем. Истина, још пре тога, 1833. г., Д. Тирол, који је био прешао у Србију, намеравао је да обнародује своје „Начертаније Устава једнога ученога друштва“ са задатком неговања словенског језика и усавршавања народног српског, напоредо са састављањем граматике и речника. Кнез Милош такву иницијативу није одобрио.

Када је ДСС коначно основано, први председник је био Паун Јанковић, министар правосуђа и просвете, док је за потпредседника био изабран Димитрије Исајловић, човек који се бавио језичким питањима и који се у тој области одликовао здравим, провуковским ставовима. Дана 27. маја 1842. г. кнез Александар Карађорђевић је именовао прве редовне чланове ДСС, међу којима налазимо Ј. Ст. Поповића и А. Николића, затим Исајловића, књижевника и језикословца Јована Стејића, Вуковог симпатизера Д. Тирола – одреда људе познате по филолошким интересовањима, изразитијим или перифернијим. Сâмо Друштво је међу делатницима више или мање заинтересованим за проблеме језика изабрало себи за редовног члана још Гаврила Поповића, истина, припадника друге основне професије (архимандрита). Године 1844. је, између осталих, редовни члан постао Јанко Шафарик (предавао је физику и „словенску филологију“ у Лицеју), а 1846. г. Илија Захаријевић. „Чланови кореспонденти“ су првих година били Вук Стефановић Караџић, Јован Хаџић (познат и као Милош Светић), Алојзије Брлић (писац граматике „илирског језика“ и бранилац

икавштине), Вјекослав Бабукић (такође граматичар илирског правца), Димитрије Милаковић (филолог из Црне Горе), Људевит Гај, Павле Јосиф Шафарик, Јернеј Копитар, Евгеније Јовановић, Јован Суботић, Петар Матић, кратко време пред смрт Вукашин Радишић (дописивао се с Вуком поводом облика неких суфикса), поред неких других који се нису бавили језиком.

Из овог прегледа закључујемо да је ДСС добро осмотрило и српску и ширу јужнословенску и словенску научну позорницу. Запазиће се, наравно, и то да је оно вукло неке за данашња схватања недовољно оправдане потезе у погледу вредновања стваралачких личности. На пример, у исти ранг су изабрани Јован Хацић, Евгеније Јовановић и Вук Караџић. Хацић је добро познат – и највише познат – по полемици са Вуком и Даничићем, у којој је дошло до изражаја његово неразумевање нових императива српске филолошке науке у њеном успону. Евгеније Јовановић је био епископ горњокарловачки, црквени и просветни радник, филолошки аматер, највећим делом конзервативац у питањима језика. Вук (који није био стално настањен на територији Србије) могао би се, према данашњој процени, наћи пре међу почасним члановима, заједно са Његошем, Платоном Атанацковићем и Савом Текелијом. Редовни члан Илија Захаријевић, гимназијски професор, који се у своје време истакао одама митрополиту и кнезу, био је писац једне сасвим слабе граматике, коју је жестоко искритиковао Даничић.

Али су, разумљиво, и разни политички и други обзир диктирали неке облике овакве хијерархије, као и саму концепцију рада. Вукова реформа је од 1832. г. била забрањена у кнежевини Србији, а забрањен је био и увоз Вукових књига. У очекивању бољих прилика, а и оног тренутка када ће борба мишљења међу самим члановима Друштва и научницима изнедрити права решења, ДСС је примало у своје редове ствараоце различитих профила. Сем тога, изабрани представници су имали и других заслуга, а не само у унапређивању језичких знања. Сам Ј. Ст. Поповић, један од најпознатијих српских књижевника уопште и творац првог српског закона о настави, био је у време почетка ДСС приметно непрогресиван, али не треба заборавити да он против Вука није никад полемисао, и да је своја најбоља дела баш и написао у духу који је био сродан Вуковом духу: критикујући и карикирајући „славјаносерпску атмосферу“.⁸ Јован Хацић, испочетка Вуков присталица, заслужује да буде споменут као „најобразованији Србин свога времена“, као човек који је девет година

⁸ Уп. Ст. Новаковић, *Јован Сјџерија Појовић*, Глас СКА 74, 1907, 97–108; М. Поповић, *Сјџеријин данак Вуку Караџићу*, Вуков зборник, Пос. изд. САНУ 400 – Одељење литературе и језика 17 и Одељење друштвених наука 56, 1966, 477–491.

радио на Српском грађанском законнику, као саоснивач Матице српске, песник, преводилац и покретач часописа.

Затим, у неким аспектима наведеног одбира у ДСС и његовог рада и стила изражавања уопште, није био без значаја моменат духовне близине аустријских Срба. Славеносрпски језик и одговарајућа књижевност били су у своје време највећим делом њихово чедо, па се у ослобођеној Србији осећао својеврсни респект у односу на војвођанску традицију. Од прве осморице именованих редовних чланова седморица су била пореклом из Војводине. Доцнији развој је показао како ни они који нису били сасвим уз Вука нису представљали у свему погрешно опредељене конзервативце, о чему ће наука имати још много да говори. Јован Хаџић је, нпр., у трећем „Утуку“ (на који је уследио чувени Даничићев одговор) указивао на недовољну филолошку образованост Вукову. И он и други су упозоравали још у оним раним деценијама да сам језик нешколованог сеоског становништва неће моћи да постане језиком књижевности. А данас се чак говори о извесној штети коју је језички развој претрпео због тадашњег сувише одлучног одстрањивања славеносрпске материје, у којој је било лексичке и стилистичке апстрактне ноте више него у Вуковом „реалном“ језику. Међутим, ни са критиком такве врсте не треба претеривати, пошто је и сам Вук био на путу да се ослобађа властитог догматизма.⁹

Друштво је на првом званичном заседању, тачније, на наставку тог заседања три дана после првог дела, 14. јуна 1842. г. одлучило „да се идућа редовна засџданія са испитиваньмъ свойства езика нашегъ како у лексикалномъ тако и у граматикалномъ погледу занимаю, што се за тимъ у слџдовавши' 8 редовны' засџданія [...] по могућности и предузимало“ (према „Извештају“ Константина Бранковића у првом броју Гласника, 206). И даље, обавештава нас исти аутор, „прво е вниманіе обраћено на Србску терминологию, нарочито оны' наука, кое се у Лицеуму Србскомъ предаю, и кои' се художествене [специјалне, стручне – И. Г.] речи у [...] отечественьмъ надлежателствама [...] и у грађанскомъ животу чешће употребляю“ (207).

Управо од старања око терминологије и започиње историја науке о језику под кровом ДСС одн. касније СУД и Академије.

У тој науци основна је концепција ДСС била та да треба неговати и усавршавати српски језик, али да га најпре ваља „попунити“ у оним мисаоним и стручним подручјима у којима му речи недостају. Језик се, према тој концепцији, не може образovati док се не пронађу или не скроје – у сазвучју са његовом природом – многе речи неопходне за живот на интелектуалном нивоу. У начелу, није се тада много друкчије мислило ни у другим срединама, нпр. у за-

⁹ Уп. М. Стевановић, *Значај и употребе дејталној проучавања Вукова језика*, Вуков зборник... (в. бел. 8), 5–32.

гребачком центру, мада су прилике на хрватском земљишту биле друкчије. Нешто каснијим трудом Богослава Шулека тамо је такође предузимана попуна дефицитарног лексичког фонда. Као углед су служили слични послови у установама већих земаља, првенствено у тадашњој руској академији.

Сређивање свеукупне терминологије сматрало се у ДСС задатком који значи једну од окосница даљег педагошког рада, као и оних научних истраживања о чијем је развоју говорио оснивачки акт самог Друштва. Чланови ДСС су итекако добро разумели да „коперникански скок“, учињен после коначног Вуковог открића језичке стварности, подразумева да ће та и таква језичка стварност наставити да се богати, и више од тога – да је механизам лавине у постојећим и предстојећим сазнањима покренут, те да европска наука њиховог века незадрживо продире у духовни и материјални живот Србије.

За иницијативу ДСС се сазнало још пре него што су били објављени први огледи терминолошког речника, тако да су већ пристизали предлози и са стране, па и од аустријских Срба: један парох, један учитељ, споменути (у бел. 4) Петар Матић пишу о својим идејама у вези с проширењем или преиначењем терминолошког репертоара.

У Друштву је замисао поникла 1842. г., па се обновила 1844. г. Кренуло се од нацрта (само на слово А) „Техническог речника за математическу, землемерну, хидротехническу, хидраулическу и архитектоническу струку“, који је поднео А. Николић, тадашњи секретар Друштва. На седницама су били претресани и тај и други предлози, па су у Подунавци, књижевном додатку Српских новина, у неколико бројева год. 1844–1845, излазили одломци замишљене терминологије (Друштво тада није имало свог часописа).

Није неочекивано што се поводом овог рада огласио Вук Караџић. Он је хитно стигао у Београд, и на седницама ДСС, маја 1845. г., енергично говорио против овакве терминологије. Вук је подвргао критици предложене речи, а још више саму замисао да висока научна установа прописује тако нешто, обавезујући друге својим ауторитетом: „Човјек сам за себе ако и погријеши, није велике срамоте, а друштву се никакоме не допушта да може погријештити“. У вези с истом овом иницијативом иронисао је и Даничић у свом првом публикованом чланку 1845. г.

Оглед терминологије, уз мање исправке, штампан је 1847. г. у Гласнику 1, под насловом „Назвѡсловне речи израћене Дружствомъ србске словесности“, са Стеријиним коментаром. Показано је 513 речи одн. синтагми или израза. Летимичан поглед на списак предложених термина (превода узбучених латинских и немачких речи) показаше како је овај научни подухват био концепован. На једној страни, биле су понућене добре српске речи, сазнате у народу или пра-

вилно саграђене, нпр. *изрод*, *иријем*, *наиїис*, *нанос*, *сударање*, *ирибор*, *доказ*, *ироцена*, *исїиї*, *случај*, *разред*, *иодмеї* – речи које и данас живе, премда не увек у оној семантичкој служби коју им је Друштво намењивало. На другој страни, предложено је много тога што није било ни у духу језика, нити уопште до краја промишљено: *леїоброј* (епоха), *самоїлед* (аутопсија), *двовесница* (биланс), *саслуцка* (аудијенција), *целомудреносї*, *саслуцаїељ*, *расмоїриїељ*, *сїроводиїељсїво*, *сазвездије*, *одреченије*; *сојуз* за *alliancia*, а *сајуз* за *confederatio* итд. итд. Пошто су многе представе у уверењима оног доба биле механистичког карактера (тако и у егзактним наукама), то је и сабирање стручних, научних и уопште апстрактних израза схваћено као потребна колекција, без системске (у овом случају лингвистичке) кохеренције. При томе, у духу тадашњих чистунских тежњи, нарочито изражених у средњоевропским земљама, сматрало се да сви термини морају бити преведени на „домаћи“ језик. Није се ни слутило колики ће аргументи искрснути касније управо против таквог гледања. Чланови ДСС су мислили на потребе домаће номенклатуре у астрономији, у праву, хидраулици, политици, желели су корист своме народу, али су заборављали на незаобилазне диктате у самој природи језика.

У то време се већ знало да се овај рад неће наставити. Стерија је, додуше, покушао да га одбрани: „Како се тко понятїа каковогъ учини свѣстнымъ, онако му и дае име [...] Нека [...] човекъ новомъ своме предмету прида и манъ сходну рѣчь: другима, кои ю одъ нѣга прїймаю, не пада на память изтраживати, да ли е име добро надевено, него се врзу око ствари, скопчаваю рѣчь съ понятїемъ [...]“, Гласник 1, 11–12. Одбрана је звучала логично: не постоје одговарајуће речи за постојеће мисли. Али је Вук одвраћао да су и саме мисли чланова ДСС скројене према страним језицима.¹⁰ – У овом, за историју наше науке не много значајном спору огледала се понешто стерилна „академичност“ чланова ДСС и здрава Вукова проницљивост: Вук је осећао да би се произвољно (или, како бисмо ми данас рекли: немотивисано) наденути називи сами по себи још и могли одржати, али уколико се њима невешто дирне у језичке законитости (у законитости фонетике, афиксације, творбе), такви називи не могу да живе у језику.

Под притиском Вукових, Матићевих и Даничићевих разлога даље излагање терминологије је обустављено. С тиме се сложила већина чланова, чак и Јован Хаџић, Вуков и Даничићев идејни противник.

Говорећи о првом броју Гласника ДСС, у извесном смислу репрезентативном за предмет који се овде прати, треба споменути још

¹⁰ В. Љ. Стојановић, *Живот и рад Вука Сїеф. Караџића*, Београд, 1924, 580.

неколико Стеријиних прилога у њему: „О србскимъ рѣчма предѣлнымъ“, где „пределни“ значи „локални“, дакле, о неким дијалекатским и мање распрострањеним речима; „Покушеніе смыслосродногъ (синонимногъ) рѣчника“ – први мали покушај окупљања синонимских породица, са лепим осећањем за народне речи; „Рѣчи србско-славенске, у влашкомъ езыку познате“; „Примѣтбе при читаню србски' кнѣига“ – низ језичких поука. У одељку „Србскій езыкъ“ (првом у свесци Гласника, иза кога су долазили одељци са књижевним саставима, преводима и др.) читамо, поред наведених чланака, још „Прилогъ къ србској нарѣчници“ А. Николића (нека врста дијалектолошких цртица) и два филолошка чланчића Гаврила Поповића.

Што се тиче најављене обраде српске граматике, остало је забележено, како је напред споменуто, да су чланови ДСС на првим седницама расправљали о „граматикалним“ питањима, желећи да тиме припреме грађу за будуће граматичко дело. Вук је и овим поводом давао извесне сугестије, опет у смислу – да чланови Друштва треба прво да прошире своја знања. Касније је Друштво било издавач двеју одговарајућих књига, од преко стотину страна свака, под заједничким насловом „Грађа за српску граматику“. Први део (1848. г.) саставио је Петар Нинковић, назвавши га „Србска граматика“, док је аутор другог дела (1850. г.) био Јован Балугџић, који је свој рад насловио „Теоретическо-практично руководство ко основномъ наставленію србској грамматики“.¹¹ Ова „Грађа“ није имала неког научног или практичног одјека, пошто су је превазишли многобројни радови исте врсте из пера других писаца, а поготову Даничићева „Мала српска граматика“ из 1850. г., касније прерађивана и преиздавана. Подсетићемо да је Нинковић своју књигу такође преиздао, 1856. г.; инсистирао је на идеји да језик треба приближити славеносрпском, па је овим другим издањем постао предмет неповољних приказа Ђуре Даничића и Јована Бошковића.

Гласник је низ година био једини часопис ДСС, пре посебних издања и пре заснивања публикације Глас. Стога садржаји у његовим бројевима првих година одражавају целокупну активност Друштва. Овде није место да се говори о повременим општим изменама у профилу, како саме делатности, тако и прилога у Гласнику. Концепције Друштва, тада и после, пролазиле су кроз фазе снажног или нешто ублаженијег нагласка на националним дисциплинама, кроз фазе истакнутије просветитељске тенденције или појачаног рада на научним садржајима. О свему томе може се прочитати на другим ме-

¹¹ Није ушло у *Прејлед издања САНУ 1847–1959*, Београд, 1961.

Оваква граматика је требало да понесе ознаку академског ауторитета. У то време су се граматички уџбеници, иначе, писали по позиву просветних власти, са „прописима“ и „забранама“, углавном везаним за правописна питања.

стима. Овде треба рећи да је, што се тиче филолошког рада, часопис Друштва доживео доста брзу и успешну модернизацију, најизразитије онда када је као његов сарадник почео да учествује Ђура Даничић. Архивски подаци казују да су се понуђени радови и онда рецензирани. О радовима самог Даничића, дописног члана од 1849. г., реферисали су, нпр., Константин Бранковић, Јован Ристић, Сава Сретеновић, док се касније појављује формулација да је референт – „Одсек“.

Тим поводом треба напоменути да је према предлогу који је 1849. г. поднео Димитрије Матић, ДСС било подељено на одсеке, па је одсек који се бавио филолошким проучавањима назван „језикословни“. Вук је из Беча јавио да жели да буде његов члан.

А. Белић је у своје време указао како се у другој и трећој књизи Гласника (1849. и 1851) још осећала опозиција Вуку, „али то је већ принципска опозиција, која није била без признања Вукова рада“.¹² У другој књизи је био најзначајнији познати чланак Ј. Стејића „Езикословне примѣтбе на предговоръ г. Вука Стеф. Карачића къ преводу Новогъ завѣта“, где се, уз нешто резерви, износе похвале Вуку као највећем српском филологу. Стејић га хвали што је свео на најмањи број турске туђице, мада, у духу старих назора, не одобрава бескомпромисни однос према старим навикама. Сем тога, он овде иступа у корист источног, тј. екавског говора као књижевног у Срба. Стејића је касније Стојан Новаковић назвао најумнијим од свих оних који нису били вуковци.¹³

Ј. Ст. Поповић се у то време није више слагао чак ни с грађанским словима („Ели нужно употреблявати азбуку грађанску у србскоме књижеству“, Гласник 3, 1851), сматрајући их одступањем од традиције, мешањем с латиницом, модом и сл.; против осавремењавања самог правописа он није имао ништа. Али су се зато могле прочитати либералне речи против славеноидне неуједначености, а у прилог народњавању књижевног језика, у чланцима једног духовног лица, Гаврила Поповића: „Предложенъ Друштву србске словесности“ („[...] ту ћемо видети гибкость, красоту и садашњи степенъ савршенства нашегъ езика [...]“) и „Мнѣніе о књижевномъ србскомъ езику“ („Я разумевамъ уобште говорній србскій языкъ, кои говоре аустрійски Србљи у Княжеству, у Старой Србіи, у Босни, Ерцеговини и Црној Гори“; аутор говори врло одређено и о беспотребности слова е на етимолошким местима) – Гласник 6, 1854. и 7, 1855.

¹² *Извещіяј...* (в. бел. 1) 24.

¹³ Више од једног века после времена које се описује казао је о Стејићу похвалне речи и књижевник Меша Селимовић, истакавши да је Стејић покренуо проблем „средњег слога“, општег језика у коме би се стекао и простонародни и надграђени мисаони: *За и проишв Вука*, Зборник о Вуку Караџићу, Београд, 1968, 105–122.

Друштво се крајем четрдесетих и у педесетим годинама борило са „Попечитељством просвештенија“ (министарством просвете) за слободу правописа у својим издањима. Вуков правопис је у кнежевини Србији био забрањен још од тзв. „Основанија“ кнеза Милоша 1832. г., па се званично називао „непрописним“. Пошто ДСС ту борбу у први мах није извојевало, а није ни ишло на сасвим револуционарна решења, Ј. Стејић је у Гласнику 4, 1852, штампао прилог под насловом „Практична правила србскогъ правописа“. То је био последније обрађен стари правопис (који је обавезивао Друштво у његовој званичној преписци, мада се одржавао и у издањима).¹⁴ Истовремено је Стејић саставио предлог да се приступи изради већег речника српског језика – „Предлогъ за србскій рѣчникъ и србску граматику“, Гласник 5, 1853, о коме ће бити говора приликом описа лексикографског рада у Академији. Ово је био први прави наговештај будућег великог задатка Српске академије наука, само што тадашње Друштво, према Новаковићевим речима, није још било исказало „снагу разлога“ да се послу приступи.

Пре првих Даничићевих студија у Гласнику, вредни су помена још неки филолошки радови. Ј. Балугџић је писао „О глаголима народногъ говора“, Гласник 3, 1851, што је била нека врста допуне поглављу о конјугацији у Нинковићевој граматизи; Д. Исајловић – „О удвояваню србски' сугласника“, Гласник 5, 1853 – поводом ранијих размишљања Г. Поповића о етимолошком удвајању у писму. Даље долазе компилирани преводи с руског и немачког С. Сретеновића: „О црквено-словенскомъ езику, његовомъ почетку, ображателъима и исторійскимъ судбинама“, Гласник 7, 1855. и 8, 1856: ово је представљало леп преглед тадашњих знања и претпоставки у вези са старословенским језиком.

Важан тренутак у животу Друштва значао је, разумљиво, долазак Ђуре Даничића за његовог научног секретара 1857. г. Примећује се да отада Гласници ДСС губе дилетантски карактер.

Али као прво, Даничић је хтео да обнови борбу за чишћење језика од словенизама и за увођење Вуковог правописа. Забране су још увек трајале; Д. Исајловић је писао нека нова „Обшта правила србскогъ правописанија“, која пре смрти није успео да доврши. Попечитељство просвештенија се враћало на своја стара упозорења о томе да се у ДСС не смеју употребљавати поједине речи у српском обличју (нпр., „почасни члан“), већ само у славенском („почесни член“),¹⁵ да је потребно пазити на „писме ѿ“, „къ унапређењу полезногъ единобра-

¹⁴ Тим је поводом Даничић (Српске новине 1852. г., бр. 104) изразио мишљење да изнети предлози задовољавају потребу тренутка, јер смањују шаренило које влада на овом пољу.

¹⁵ Тј. у духу уџбеника Владимира Вујића из 1856. г. и двојезичних речника Димитрија Исајловића.

зија“. У жеку преписке Друштва са Попечитељством Даничић је поднео оставку, која, истина, тада није била уважена.

На седници 15. јуна 1858.г., којој је присуствовао и Вук, чланови ДСС су саслушали одговор Попечитељству (на допис од 31. маја), који је недељу дана раније саставила изабрана комисија („на то одређени одбор“). Одговор је на седници прихваћен са 24 гласа за и једним уздржаним, те је одлучено да се он пошаље Попечитељству.

ДСС је изјавило да је и сâмо имало раније мисао да „постави сталан правац у писању“, у складу с чињеницом да је према његовом поправљеном Уставу из 1847. г. један од властитих задатака „ображавање српског језика“. Али је Друштво увидело да се то не сме чинити у облику декрета („нико није позван положити одсудна правила“); па ако таква питања не може решавати институција, још мање могу власти.

Даља аргументација је занимљива, и ми ћемо овде дати један одломак, уједно као илустрацију напред наведене опаске како је ондашњи језик био доста немоћан за данашњи слух, али му одређена мудрост није недостајала.

„[...] Друштво истина налази у историји средњег века свакојаки примера, читајући, на прилику, како е овај или онај краљ наредбама званичнимъ ову или ону распру књижевну прекинути хтео, но доцнии обавешћени нараштаи одступили су одъ ови путова. Они су се уверили, да се ствари душевне не пресућу оделанпутъ и силомъ власти, него постепенимъ сазреванемъ и претежношћу научни разлога и убеђеня. Ова увереня одобрила су сва доцнија времена, пошто е и у њима та истина оживела, да се власти, кое се изъ два, три или макаръ и више лица састое, налазе у природной немогућности руководити свестъ ученога света. Историја, истина, памти да е било и таквы прилика, где су власти воевале противъ ученые колегія, као што е н. п. чинио кардиналъ Ришелъ: но ту е оружъ већъ променъно было: власти су јоштъ онда воевале не заповеданъмъ, но убеђаванъмъ.

Одъ тога времена нема примера, да су игде министарскимъ расписима регулирани књижевни правци народни, а ако иј е где башъ и могло бити, овакови появи бивали су као изливи, кои су се брзо у свое корито повраћали [...]“.

Даље су још били критиковани, учтивим речима, савети и узори које је Попечитељство Друштву препоручивало. Овај одговор имао је снагу „историјског манифеста за слободу књижевне и научне мисли“.¹⁶ Пошто је Попечитељство и на ово имало одговор, у пређашњем смислу, проширивши своје доказе на правне финесе, тадашњи привремени секретар ДСС Јован Илић је на првој следећој годишњој („главној“) седници од 15. марта 1859. г. указао у свом Извештају да се таквим сугестијама иде, заправо, на укидање основног задатка Друштва, а тиме и самог Друштва; полемика око чистоте језика не може овако да се води, а Друштво „[...] о ствари о којој е распра,

¹⁶ В. Ђурић, *Из лиџераџуре о Даничићу*, одељак „Секретар Друштва српске словесности“, зборник: *Књига Ђуре Даничића*, Београд, 1976, 399. (У време ових догађаја Даничић је био у оставци, па је као заступник секретара фигурирао Ј. Илић.)

т. е. има ли попечителство власт слати друштву онаке препоруке – о тој ствари довољно казавши у првome одговору своме, не нађе да бы вредно било одговорити што по другoj путъ“.

Сукоб је, у ствари, потрајао све до промене на српском престолу. Када су 1859. г. дошли на власт Обреновићи, однос према културним потребама је почео да се мења, наставак преписке је добио друкчији тон, и Друштву је најзад било одобрено да се служи Вуковим правописом у своме раду; уједно је дозвољен увоз штампаних књига из Аустрије. Додуше, то није било спроведено напречац у свим писаним текстовима. Према анализама А. Албина,¹⁷ књига 14. Гласника (1862) штампана је још без *ј*, *љ* и *њ*, следеће књиге показују шаренило, и тек је 18. књига (1865) изишла са доследно спроведеном Вуковом азбуком, две или три године пре њеног коначног званичног одобрења.¹⁸

Другу карактеристику овог раздобља представљао је уреднички рад Даничићев у Гласницима, од 8. до 13. броја, што се одразило на садржинској страни овог часописа. Ту су се појавили Даничићеви филолошки прилози, прва три по старом правопису, а последњи по новом: „Србски акценти II“ – наставак расправе из 1851. г., штампане у Slavische Bibliothek (Гласник 8, 1856); „Разлике између езика Србскога и Хрватског“ (Гласник 9, 1857; у овом броју и Даничићева издања старих писаних споменика); „Србски акценти III, IV“ (Гласник 11, 1859; овде и „Тайна букваца у старимъ рукописима“, као и прилози о старим текстовима); најзад, „Српска деминуција и аугментација“ (Гласник 12, 1860) – за оно време сасвим оригинална тема, којом се задуго после њега нико није бавио. У овом часопису је Даничић издао још два стара текста, и после тога његових радова више није било.¹⁹

По препоруци ДСС српска влада је 1858. г. штампала Даничићеву „Србску синтаксу“, тако да је њено објављивање такође спадало у резултате делатности Друштва.²⁰ У овој врло познатој, и хваљеној и кућеној студији Даничић није проучио више од падежа са предлозима и без предлога, и то по тадашњој локалистичкој теорији, тражећи у падешким облицима њихова „општа значења“.²¹ Али је књига била

¹⁷ *Одјеци њравописне револуције у „Гласнику Друштва српске словесности“*, Зборник за филологију и лингвистику 16/2, Нови Сад, 1973, 65–74.

¹⁸ Забрана Вуковог правописа била је делимично скинута 23. јануара 1860. г., а у потпуности 12. марта 1867. г.

¹⁹ Осим мањег прилога: *Филиј Мезијер о цару Сѣефану*, који је изишао у каснијем Гласнику СУД 21, 1867.

²⁰ Књига се води међу онима које су „прешле у својину Друштва“. Штампана је по старом правопису против воље аутора, али је једино тако и могло бити, пошто би она иначе још неко време остала неиздата.

²¹ Донекле аналогно томе, радећи касније на великом Рјечнику Југославенске академије знаности и умјетности, он је за све разгранате речи најпре тражио основно значење.

написана са узорним историјским и компаративистичким знањем, у оно време без могућности неког ваљанијег угледања.

Публиковање „Рјечника из књижевних старина српских“ при Друштву наишло је на непремостиве тешкоће, тако да је Даничић 1861. г. поново дао оставку на рад и на чланство у ДСС.²² Управу Друштва то, наравно, није омело да га наново кандидује. Био је предложен 1865. г. у Српском ученом друштву за редовног члана, али се он ни тада није примио те почести, изјављујући да намерава ускоро да оде из Србије. Дефинитивно је постао члан 1869. године.

До 1863. г., када је Гласник престао да излази као часопис ДСС, појавила су се у њему још нека текстолошка издања, али језичких студија више није било. Овај прекид, не много битан по општи развитак српске филолошке и лингвистичке мисли – који се доста видљиво протегаво и на каснију серију Гласника СУД – треба тумачити неколиким чињеницама.

Мора се претпоставити да је маестрално Вуково дело, у то време заокружено и завршено, а исто тако и Даничићево, које се управо тада прочуло као неборива одбрана Вука и које је обећавало даљи силовити замах – да су, дакле, та дела фасцинирала и привремено обесхрабрила остале прегаоце на пољу језичке науке, њих, који су ипак били неупоредиво скромнијег формата. Ако је и било периода (то је споменуто напред) када се више форсирао научни рад за рачун просветитељског и пропагаторског, а при том највише на пољу националне науке, према томе баш и језичке, научни радници, осећајући превише озбиљну обавезу, нису се усуђивали да зароне дубље у језичку проблематику. Даничић је, осим тога, издавао тада своје велике студије посебно, а доста је штампао у Загребу, у новом часопису *Rad*, који је почела да издаје Југославенска академија знаности и умјетности.

Други разлог, који се очигледно односио на концепције ДСС и СУД, али и на Даничићеве, било је појачано инсистирање да се издају историјски писани споменици. Као што је већ речено, сама наука о језику се у оно време у великој мери преплитала са текстолошким проучавањима, пошто је у старим текстовима тражила не само своју историју, већ и ослонац за синхронно разумевање и постепену кодификацију властитог предмета. Сматрало се да за предстојеће крупне задатке тек треба пажљиво и обухватно разгледати основна пола-

²² Даничић је Српском ученом друштву нудио такође своју књигу *Коријени ријечима од њих јосијалијем*, али је она одбијена (А. Павић, *Ђуро Даничић умро 17 студеноса 1882*, *Rad JAZU* 77, 1885, 196). Као разлог тог необичног понашања ДСС и СУД наводила су се понекад схватања у београдској високој установи да нису још решени многи проблеми савременог језика, те да ова дела не садрже довољну актуелност.

зишта. Даничићева је заслуга била у томе што је у овај издавачки посао била увођена све оштрија филолошка акрибија, која се после показала толико значајном за лингвистичка истраживања. Уз издања старих списа појављивали су се у Гласницима и први, још веома не-савршени описи рукописа, такође наговештавајући интерес према развојном аспекту српског језика.

Само се по себи разуме да преглед филолошког и лингвистичког рада у ДСС не може значити преглед целокупне тадашње науке о језику код Срба. Нешто од те науке је било обрађивано у издањима Матице српске у Пешти и од 1864. г. у Новом Саду, а неке расправе, понекад садржајне, понекад полемичке, па и од историјског значаја, налазиле су се у различитим другим, редовним, периодичним и самосталним публикацијама.

Историја науке у издањима неке високе научне установе приказује напоредо, како општа обележја те науке на датом ступњу у одређеној средини, тако и обележја њеног система погледа, концепцијских и ауторских сукоба, спољних прилика, а каткад и принуда. Међутим, не треба заборављати ни то да су и ДСС и касније СУД, као и Академија до своје реорганизације после Другог светског рата, биле махом репрезентативне и издавачке установе – истина, што даље, то са све више својеврсних радних јединица. Систематски научни рад у њима тада још није био институционализован.

На крају излагања о ДСС показаћемо какав је био укупан однос Друштва према научницима сопствене средине („Срби с ове и с оне стране Саве и Дунава“), према другим представницима српскохрватског и јужнословенског подручја и према странцима; наиме – које су најистакнутије личности у домену језичких наука биле сматране као погодне и достојне да постану чланови Друштва.

Поред оних које смо видели на самом почетку активности Друштва, од Срба у том списку налазимо Никанора Грујића (изабран за дописног члана 1848. г.), који се није јављао у гласилу Друштва, али нам је познат по критици Вуковог језика у преводу Новог завета (1852. г.). Неке примедбе из те критике Вук је прихватио у следећем издању, иако преко воље, а неке оспоравао, мада се на доста места мора дати за право Грујићу.²³ Један од вредних радника на проучавању српског језика био је Сава Сретеновић (доп. чл. 1862. г.). Остао је упамћен као писац књиге „Немњняюће се рѣчи и словосочинѣніе србскогъ езика“ (Београд, I изд. 1853. г., II изд. 1861. г., осавремењено III изд. 1865. г.): ово је била прва обрада дотада незапажених синтаксичких и лексичких појединости, изнетих и пре и детаљније него

²³ Познат је Вуков одговор на Грујићеве примедбе, али се мање зна да је он делимично писан Даничићевим рукописом (Р. Врховац, *Каракиџер и рад Ђуре Даничића*, Нови Сад, 1923, бел. под текстом на стр. 72).

код Даничића, премда још врло несавршена.²⁴ Стојан Бошковић (доп. чл. 1855. г.) није био по образовању филолог (о њему је, истина, речено да је за филологију увек гајио интерес), али је за заметке лексикографско-енциклопедијске делатности везан својим предлогом о југословенском општем научном речнику, који ће још бити споменут даље. Ни Ђорђе Поповић (доп. чл. 1862. г.) није имао већих заслуга специјално у овој струци, но и он је, осамдесетих година, дао будућем Академијином речнику свој допринос.

Од оних који нису били Срби, међу Југословенима налазимо Вуковог пријатеља, једно време доцента за славистику и санскрит у Хајделбергу Имбра Ткалеца (доп. чл. 1855. г.) и вредног загребачког лексикографа Богослава Шулека (доп. чл. 1862. г.). Страни чланови ДСС били су Јакоб Грим, утемељивач германске филологије (1849. г.), Осип Бодјански, зналац старословенских и познијих словенских писаних споменика (1855. г.), Александар Востоков, један од оснивача упоредне словенске граматике (1855. г.), Владимир Ламански, историчар и етнограф а напоредо с тим и професор словенских језика у Петрограду (1863. г.), као и словачки лингвист Мартин Хатала, који је, између осталог, сарађивао у загребачком часопису *Rad* (1863. г.).²⁵

III

Почетком 1864. г. Друштво српске словесности је било суспендовано (углавном из политичких разлога), да би се после пола године обновило као Српско учено друштво.

Главни задатак СУД гласио је: „Занимати се наукама и вештинама, уколико се оне понајближе тичу српства“. Касније су се концепције донекле мењале: жеља за „ширењем корисних знања“, политички мотиви и амбиције мешали су се са примарном делатношћу ове установе, што је на крају довело до тога да је за прави научни рад била основана Академија, а СУД је још неко време животарило па се и угасило у оквирима саме Академије.

Приликом промене која се одиграла 1864. г. чланови ранијег ДСС писмено су се изјашњавали да ли се прихватају чланства у обновљеној институцији. На основу „Устројства“ СУД (тј. пословника)

²⁴ „Пуна смешних дефиниција“: Д. Милојевић, *Развитак српске драматике у овом веку*, Београд, 1896, 65. Без обзира на неупотпуњеност и недостатке у Даничићевом раду, или, рецимо, нешто раније у Вуковом, нешто касније Новаковићевом или Стојановићевом, код њих се неће наћи ова наивна димензија. По томе се знатно разликују теоретичари, који могу припадати чак истим епохама.

²⁵ При ДСС су постојала и тзв. „преузета издања“, па је тако 1857. г. било преузето бечко издање (*Friedrich Beck's Universitäts-Buchhandlung*) Миклошићеве еднице *Kopjars kleinere Schriften*, где има чланака и о језичким питањима.

био је заснован Одсек за моралне, језикословне и литерарне науке; према каснијем „Уређењу“ из 1869. г. тај је одсек назван филолошки и филозофски. Међу првима видимо у њему дописне чланове Саву Сретеновића, Јована Суботића и нешто касније као редовног члана Ђуру Даничића, а као нова лица одмах у звању редовних чланова Јована Бошковића и Стојана Новаковића (обојица од 1865. г.). Године 1869. њима се придружује Јован Ђорђевић, који је био члан и секретар Матице српске, забављен рашчишћавањем тамошњих језичких и правописних недоумица, али значајан за београдско средиште по томе што је указао да се питањима језика мора занимати ДСС одн. СУД, а не Матица, која би требало да постане искључиво књижевно друштво. Пред крај деловања СУД био је у њему дописни члан Јован Живановић (1883. г.). Од оних чији су радови припадали више прошлом него овом периоду остали су ту као дописни чланови Никанор Грујић и Јован Хаџић, а као почасни Атанасије Николић и граматиچار Владимир Вујић. Дописник је био такође и Ђорђе Поповић (1864. г.), скупљач речи за будуће лексикографске иницијативе.

Споменимо на овом месту и то да је Љубомир-Љуба Стојановић, један од најзаслужнијих будућих академика, слао своје почетничке радове у СУД: од њих су неки објављени (први штампани рад у његовој двадесет трећој години), док су други у то време – судећи по архивским подацима – били одбијани.

Једна од нових активности СУД била је та да је поред дотадашњег Гласника, који је наставио да излази до 1892. г., покренут 1868. г. „Гласник – II одељак“, у коме су издавани искључиво извори за српску историографију и познавање народне књижевности, као што је био случај и у већини тадашњих посебних издања, утемељених још при ДСС.

У бројевима првоосноване серије Гласника, која се сад претворила у „Гласник – I одељак“, налазимо током трајања СУД свега неколико радова из науке о језику.

Јован Бошковић се јавио у Гласнику 29, 1871. са широко замишљеном студијом „Општа наука о језику и преглед главних резултата филологије и науке о језику у нас“. Рад је био искомпилиран према различитим туђим погледима, али снабдевен многим коментарима и за оно време корисним подацима из иностране стручне литературе. Затим се оглашава Стојан Новаковић: његова опширна студија „Физиологија гласа и гласови српскога језика“ (Гласник 37, 1873) наишла је на одобравање и признање стручне критике, поготову што је била код нас прва из те области. Пишући овај рад, Новаковић је испољио добро познавање чак и проблема анатомије. За студију је речено да је донела српској филолошкој средини право откриће, да је дала подстрека даљим проучавањима у Србији и у иностранству, а познато је да она ни до скорашњег времена није била у свему за-

старела. Мање су му успела два следећа рада: „Акценти штампаних старословенских књига“ (Гласник 44, 1877) и „Акценти Трговишкога јеванђеља“ (Гласник 47, 1879); требало је да представљају наставак Даничићевих акцентолошких проучавања, али их нису домашили. Пошто се овде прескочи прилог Ђорђа Поповића, везан за каснији лексикографски рад, у овој серији се може читати још само студија Петра – Пере Ђорђевића „Прилози за синтаксу српскога језика I – О падежима без предлога“ (Гласник 68. и 69, 1889). Иако рађена не много самостално, она је такође значила напредак за своје време и није лишена извесног научног интереса, мада је сама ова тема после Ђорђевића била обрађивана на неупоредиво модерније начине.

Посебно треба споменути „Српске насеобине у јужној Италији“ доп. члана (историчара) Ристе Ковачића (Гласник 62, 1885) – извештај о српској колонији створеној у петнаестом веку на земљишту тадашње Напуљске краљевине. Ту се налазе подаци и о говору тих насеља, као приметак будућих интересовања за српске говоре ван матичног говорног подручја.

У „Гласнику – I одељак“ наука о језику није представљена ни већим бројем радова, ни вреднијим истраживањима. Главно обележје тог периода, што се тиче ове научне гране, јесте да су чланови Друштва достигали у публикацијама и делатностима ван СУД оне домете по којима их наука памти. Они су својим радом видно учествовали у одређеним правцима или школама, при чему су поједини међу њима били уистину блистави интелектуалци. Ако се баци ретроспективни поглед на почетне прогласе и на већину чланака у првим бројевима Гласника ДСС, може се, нпр., за Стојана Новаковића рећи да је он својим снажним и истанчаним умом оличавао управо онај напредак који је, за непуних пола столећа, прешла у духовном погледу млада српска средина. Плејада која је отпочела са Даничићем а завршила се са Стојановићем, ако и није својим најбољим прилозима украсила сразмеран број страница у Академијиним издањима, била је изванредан украс саме Академије.

О двојици из ове плејаде место је да се проговори у оквирима излагања о Српском ученом друштву.

О Ђури Даничићу је данас тешко рећи нешто ново, или боље од оног што је досад речено, али сажет приказ о њему ипак је неопходан. У својству секретара ДСС од 1857. г. до 1861. г. он је водио лавовску борбу за чишћење језика од словенизама и за Вуков правопис, уводио савремени дух и прави књижевни језик у администрацију Друштва. Истовремено је био уредник Гласника, те је приметно подизао његов општи квалитет.²⁶ То да је Даничић од своје двадесет

²⁶ В. код В. Ђурића, *Секретар Друштва српске словесности...* (в. бел. 16).

четврте године био члан ДСС, да је у тридесетим већ био његов секретар, служило је тада њему на част, али је из позније перспективе послужило на част и Друштву и Академији, без обзира на то што се, уз ово секретарство и чланство, његова активност овде свела на релативно невелик број публикованих радова.

Даничић је био тај који је судбоносну по језик Вукову реформу обрадио научно. У суштини, он је први кодификатор данашњег српскохрватског језика. У исто време он је био највећи миклошићевац у нашој средини (његов филолошки поступак – одбир извора – био је и строжи него код Миклошића), а то ће рећи да је он тада уводио Европу у српску науку. Било је то време када се говорило да је захваљујући труду Ђуре Даничића српски језик најбоље проучен од свих словенских језика.²⁷ Његов „Рјечник из књижевних старина српских“ представљао је прво искључиво историјско и методолошко чисто лексикографско дело у словенском свету, после кога је Миклошић одустао од замишљеног сличног посла.²⁸ Даничићевом срећеном и обрађеном грађом служили су се у својим радовима небројени истраживачи, почев од самог Миклошића (у „Упоредној синтакси“) до Александра Белића (у „Речима с деклинацијом“ и „Речима с конјугацијом“), да се и не говори о његовим прослављеним акценатским студијама. Пошто је претходно и Вука упутио у разликовање два кратка акцента, он је написао радове на којима је засновано познавање српскохрватског четвороакценатског система, и више од тога – од којих је кренуло проучавање словенског акцента уопште.

Даничић је отпочео рад на Рјечнику Југославенске академије знаности и умјетности. Уколико и има понешто да се замери његовим концепцијама, мора се истаћи да је он у обраду појединих тежих речи унео огроман умни напор приликом класификације и стратификације семантичких (и синтаксичких) одсека, чему је до данас посвећено сасвим мало специјалних осврта.²⁹ На првим свескама Рјечника ЈАЗУ учили су се каснији београдски лексикографи, што је било веома видљиво, нарочито у техници рада.

²⁷ А. Брикнер, у приказу Даничићеве књиге *Коријени рјечима од њих йосѣа-лијем*, *Archiv für slavische Philologie* 3, 1879. г., 155. Сличне оцене су дате Даничићу и у ново време. Нпр., М. Стевановић, *Новаковићево мјесто у науци о језику*, Споменница посвећена 50-годишњици смрти Стојана Новаковића, Пос. изд. САНУ 406 – Споменнице 31, 1967, 23: „Ђура Даничић је [...] створио дела каквих онда други словенски народи још нису имали“.

²⁸ Т. Маретић, *Ђуро Даничић*, *Лјетопис ЈАЗУ* 37, 1922, 81.

²⁹ Добар је прилог у овом смислу М. Пешикана, *Даничић – лексикограф и његова обрада функционалних речи*, *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд-Загреб, 1981, 277–284.

На једној страни остаје чињеница, коју познаваоци често понављају, да је Даничић, што даље то више, западао у несигурне индоевропске језичке хипотезе, и да није држао корак са временом. Али када се зна да су из школе тог истог човека, непосредно или посредно, изашли Јован Бошковић и Стојан Новаковић, Јован Живановић, Пера Ђорђевић и Томислав Маретић, па и Љубомир Стојановић, који су својим радом даље унапређивали србохрватистику и одгајали не мање заслужне настављаче, онда изгледају и данас умесне све оне похвале које су Даничићу биле изрицане за живота и у данима жалости за њим. Једном приликом је поводом њега било казано да су „за развитак науке, књижевности, цивилизације једног народа најкориснији они који се потпуно посвете главном питању свога времена и свога народа; јер они сеју онда када треба сејати и жању кад је време жетви“.³⁰

После Даничићеве смрти (о којој је 17. новембра 1882. г., по новом календару, Фрањо Рачки обавестио СУД телеграмом из Загреба) Јован Бошковић је у Друштву покренуо 1889. г. питање издавања Даничићевих дела, у којима би он и Љубомир Ковачевић били уредници. Као што је познато, ова замисао није била остварена.

Јована Бошковића су у оно време називали апостолом српског језика. Он је, између осталог, био уредник Летописа Матице српске, где му је у заслугу била уписана коначна победа фонетског правописа, затим библиотекар (што је значило: управник) Народне библиотеке и кустос Народног музеја у Београду – а обе те устнаове су тада биле под старањем СУД; професор Велике школе (наследник Даничићев) и министар просвете. Као секретар филолошко-филозофског одсека у СУД називан је „душом“ Друштва.³¹ Захваљујући њему Гласник је у време његовог секретарства изалазио фреквентније. Бошковић је покренуо иницијативу да се при СУД организује „Одбор за ширење наука и књижевности у народу“ (израз помињане просветитељске струје!); имао је и свежих идеја у погледу Велике школе, коју је желео да подигне у ранг Универзитета (што ће бити учињено тек 1905. г.).

У науци о језику он је био преносилац Миклошићеве славистике и чистунац вуковско-даничићевског профила, али не од оних најизразитијих припадника тзв. филолошке школе. Знао је истину да се

³⁰ Сасвим сажет преглед Даничићевих заслуга, с овим цитатом и другим о њему: *Ђура Даничић*, Народна библиотека Србије, Изложба поводом 150-годишњице рођења 1825–1975, *Предговор* стр. 3–5.

³¹ По речима Јована Ђорђевића у говору на свечаној седници, Летопис Матице српске 177, 1894, 99.

у писању постепено разграничавају различити стилови изражавања, о чему код непосредних Вукових присталица и епигона још није било говора. Јован Бошковић се борио за осавремењену и уједначену српскохрватску граматичку терминологију и за модернизацију језичке наставе у нижим и средњим школама. Његови многобројни штампани прилози, везани за језичку тематику, издати су у два свескама „Скупљених списа“. Из њих, као из целине, може се ипак видети да је он у самој струци био више зналац него научни истраживач. Познато је такође да му није био успешан почетак новог издања Вуковог Рјечника, са непотребним изменама и допунама, и да није требало да поправља језик у Матичином издању Јакова Игњатовића, али целокупна његова делатност представља у данашњим очима пример тога каквог су формата били поједини представници интелигенције у тадашњој српској држави, људи који су још могли – и имали снаге – да буду многострани стручњаци.

Док је раније Друштво српске словесности одликовала релативно јака оријентација према српским војвођанским научним радницима, у периоду СУД се појачавају везе са хрватском науком, што је несумњиво проишло као последица наклоности и научне каријере Ђуре Даничића. Поред Бабукића и Шулека, изабраних за чланове у ДСС, сада су били дописни чланови Фран Курелац, стручњак за старословенски и хрватски, борац против тзв. „ахаваца“ у хрватском језикознанству (1864. г.), Петар Будмани, добар познавалац, поред осталих језика, и санскрита (1871. г.); па затим Матија Ваљавец, лингвиста, кајкавски и словеначки дијалектолог, Лука Зима, класичар а на домаћем терену проучавалац дијалеката, нарочито у синтаксичком аспекту, Лука Зоре, свестрани филолог (сва тројица 1884. г.), Фрања Мајкснер, филолог класичног смера (1885. г.) и Адолф Вебер-Ткалчевић, предводник загребачке филолошке школе (1886. г.). Југословенског су порекла били и чувени у Европи Хрват Ватрослав Јагић (1867. г.) и Словенац, један од највећих филолога деветнаестог века, Фрања Миклошић (1869. г.).

Као и раније постојали су и у СУД страни чланови: дописни из Русије Осип Бодјански и Владимир Ламански (још из ДСС), Фјодор Буслајев, првенствено историчар руског језика (1869. г.), Исмаил Срезњевски, такође историчар и дијалектолог руског језичког подручја, старословениста и палеограф (1878. г.), Платон Кулаковски, највећи познавалац Вуковог живота и рада пре Љ. Стојановића (1881. г.) и Антон Будилович, типични интердисциплинарни радник у славистици (1886. г.); Словак Мартин Хатала (још из ДСС), Пољак – полониста Антоније Малецки (1869. г.) и Немац Август Лескин, чувени младограматичар, писац старословенске и српскохрватске граматике (1884. г.). Као почасни члан Друштва водио се немачки индое-

вропеист Август Шлајхер, оснивач тзв. биолошког правца у лингвистици, у наслону на дарвинизам (1868. г.).³²

Период о којем је реч у овом поглављу обележен је неколиким карактеристикама.

Делатност СУД и његових чланова била је позната широкој јавности, и у границама тадашње Србије, и ван њих. Иако су проглас Јована Стејића о скупљању грађе за велики речник (1853. г.) и каснији јавно обнародовани позив били већ давнашња ствар, још и шездесетих, па и на почетку седамдесетих година Друштву су пристизали поједини прилози или понуде везане за ту иницијативу. О свему томе се говори у следећем поглављу, да би се заокружила целина излагања о академијском речнику. Исто тако, рад на сређивању граматике и њена осавремењена презентација за школску употребу, чиме се крајем шездесетих година и касније свесрдно бавио Стојан Новаковић, имали су великог одјека, те су се за уџбенике издате у Србији интересовали и српски учитељи у Аустроугарској.

Из Даничићевих критика поводом различитих списа, лингвистичких и ванлингвистичких, била се развила тзв. филолошка школа, строго пуристички правац који је каткад ишао у крајност са захтевима да се српски језик у књижевним делима чисти од туђица, да синтакса засвагда остане на достигнутом нивоу, чак и да сва књижевност и писменост пређу на ијекавштину, у знак верности Вуку. Овом су правцу, од чланова Друштва и касније Академије, припадали у мањој мери Јован Бошковић и веома изразито Јован Живановић, „браничи“, „заклети чувари светиња Вукових и Даничићевих“, по речима Јована Скерлића. Против њих су устајали Стојан Новаковић и Љубомир Стојановић. Међутим, у самим гласилима установе ова полемичка борба, другде врло жустра, није се водила, иако су носиоци идеја били ту. Треба претпоставити да се већ онда сматрало како је овај спор почео да спада више у доктринарне, књижевно-естетске и сличне домене, а не у одређене међе народног просвећивања (чему су појединци у Друштву тежили), нити у чисту научну расправу. – Премда је тачна и увек актуелна Скерлићева мисао да су „сви језици пуни јучерашњих грешака које су постале правила“,³³ филолошкој школи је после мно-

³² Поводом чланства у СУД треба приметити следеће. Тада је била изражена појава сељења појединих научних посленика из једне државе у другу (Ј. Хаџић, Ђ. Даничић, Ј. Бошковић и др.). А. Белић је писао: „Одредбе о дописним члановима [...] нису биле једнаке и нису потпуно јасне. Они су дописни чланови док су на страни, а кад су у Београду – имали су [...] права редовних чланова“, Извештај... (в. бел. 1) 59, у вези са „Уређењем“ Друштва из 1869. г.

³³ *Филолошки дојмајичари и књижевни језик*, Српски књижевни гласник 18/4, 1907, 306.

го година одато дужно признање као историјском стадијуму који је такође одиграо корисну улогу.³⁴

Српска језичка наука уопште, па тако и она која се неговала у СУД и огледала у избору чланова, видно се померала од србистике ка србохрватистици. У Вуково време српска и хрватска језичка стварност биле су сматране као различите, док се од времена Даничића почело сматрати, на нивоу научних анализа, да је то јединствен језик. Све веће преплитање стручног и научног рада између српских и хрватских, умногоме различито образованих представника, затим одједи Књижевног договора из 1850. г. између Срба и Хрвата (истина, идеја о ијекавштини као заједничком језику није била остварива) и прогласа Хрватског сабора из 1867. г. о службеном „хрватском или српском језику“, као и школовање Срба на европским универзитетима – све је то придавало издањима Друштва и другим активностима његових чланова и сарадника приметно савременији изглед. Проређивали су се трагови комплекса мале земље, слабило је романтичарство. Оно што је нудила тадашња међународна наука почело је да се прихвата, додуше селективно, у процесу који је већ изгледао као разумљив сам по себи.

У Србији је у то време цветала добра филологија у тадашњем поимању речи. Акрибичне језичке студије су захватале, како у стару, тако и у савремену књижевност, тражећи у њима историјске законитости одн. структурне и нормативистичке доказе и противдоказе. Филолошко образовање било је схватано као знак најбоље опште културе.³⁵ Историцизам у науци о језику, којим су се одликовали Даничић и цела његова епоха, водио је порекло још из прве половине XIX века, али је јасно да је и тај пут требало прећи, са ретардацијом која је била проузрокована добро познатим околностима. Семантички прилаз коренима речи (према Шлајхеру), касније и граматичким категоријама (изразити представник је био А. Потебња у Русији) имао је међу српским научним радницима исто тако неких присталица. Што се тиче великог младограматичарског покрета, зачетог у седамдесетим годинама – а он се одликовао компаративним понирањем у историјскојезичке и дијалекатске прилике, нагласком на безизузетачности фонетских закона и, у допуни тога, на граматичким аналогијама – тај је покрет, без изразитог представника или јасно омеђеног периода,

³⁴ Уп. Р. Бошковић, *Ђуро Даничић и књижевни језик нац.*, Младост 3/9, Београд, 1947, касније прештампано у Зборнику о Вуку Караџићу (в. бел. 13) 65–68.

³⁵ Такво је запажање о времену Вука и Даничића изнео Ст. Хафнер: *Ђуро Даничић као ученик Фрања Миклошића*, Научни састанак слависта у Вукове дане 6, Београд, 1976, 477. С овим се могу упоредити, рецимо, концепције млађег од Даничића Хермана Паула, који је сматрао да је лингвистика „једна од наука о људској култури“ (према М. Ивић, *Pravci u lingvistici*, Љубљана, IV изд. 1978, 48).

створио каснију узорну српску дијалектологију. Дијалектологија се, у Даничићево време, није развијала, између осталог, услед старе заблуде да су дијалекти кварење језика. После је она овде, и то управо у Академијиним издањима, била концепцијски измењена и усавршена, а младограматичарски утицај на њу огледао се у педантности и критичности приликом испитивања.

Корак са европским лингвистичким правцима или са тадашњим апстрактнијим уопштавањима није био одржан. Одједи критике младограматичке школе, одједи лингвистичке психологије, интереса за питање фонема и осталог што се ширило у другим средиштима, овде се скоро нису осетили.³⁶ Углавном је као ослонац језичких истраживања испрва служила Миклошићева славистика, а затим Јагићева и Лескинова. Јагић је у време дотрајавања СУД помало заостајао за савременим правцима; Лескин је био младограматичар.

Александар Белић је једном приметио да су и наш Даничић и наши страни узор Јагић и Лескин осећали у оно време да имају и да могу у филологији да кажу значајније ствари, него када би се упустили у лингвистичке апстракције.³⁷ Уздржљивост према видљивијем теоретисању, према уопштавању, потицала је још и из Вукових и Даничићевих списа.

IV

Управа Српског ученог друштва, са Владимиром Јовановићем на челу, поднела је за 1885. годину извештај у коме се већ говорило о потреби окупљања свих домаћих научника „под моћно окриље једне Српске академије за науке и уметности“. Недовољно усредсређен рад, при том незадовољавајућег темпа и каквоће, запажао се и у науци о језику, том примарном покретачу ове установе, као и сличних у свету. Поред других разноврсних разлога, у које овде не улазимо, оваква неразвијена делатност била је повод да се предузме велика реорганизација. Мисао о томе највише се спомињала у самој СУД.

Законом од 1. новембра 1886. г. основана је и утврђена Српска академија наука, чији се назив ускоро усталио у облику „Српска краљевска академија“. Раздео Академије коме је припала лингвистичка делатност назван је „Академијом философских наука“, и то се име

³⁶ Ту и тамо било је, наравно, осврта или покушаја. Тако је Ст. Новаковић, поводом Шлајхеровог рада *Теорија Дарвина у примени на науку о језику*, из 1863. г., већ 1869. г. реаговао радом: *Дарвинова теорија и наука о језику*, часопис Матица, Нови Сад, 1869. г.: ту се налази превод једног Шлајхеровог текста, а и покушај дарвинистичког тумачења Вукове реформе.

³⁷ *Ђура Даничић* 6. IV 1825–5. XI 1882, *Јужнословенски филолог* 5, 1925–1926, 21.

задржало све до краја Другог светског рата. У овом разделу било је највише филолога одн. лингвиста.

Нешто раније суспендовано СУД било је после наново активирано, али се 10. фебруара 1892. г., избором осморице његових чланова за чланове СКА, спојило с њоме. Неки од оних који тада нису били изабрани постали су почасни чланови. Навешћемо одмах све чланове језичке стручњаке који су били представљени у СКА до избијања Првог светског рата.

Од домаћих редовних чланова ту су били од самог почетка Стојан Новаковић, а 1892. г. то је постао Јован Бошковић (умро је исте године); као дописни и убрзо као редовни Љубомир Стојановић и Пера Ђорђевић (1890. г., 1894. г.) и Александар Белић (1905. г., 1906. г.). У звању дописника који нису доспели до редовног чланства налазимо Јована Живановића (још из СУД) и Момчила Иванића (1903. г.). Звање почасног члана било је додељено Сави Сретеновићу. Што се тиче заслужних научника изван тадашње Србије, преведени су из чланства СУД у СКА као редовни чланови Фрања Миклошић и Ватрослав Јагић, а као дописни Петар Будмани и Лука Зоре од Југословена и Август Лескин од странаца. Почасно звање су добили исто тако Матија Ваљавец, Лука Зима, Богослав Шулек (Сретеновић и Шулек су били једини чланови филолози у све три фазе ове институције), као и страни слависти Антон Будилович и Платон Кулаковски. До рата нико више од грађана краљевине Србије није постао ни дописни ни редовни члан, али су се редови попуњавали из других средина. То су били из Хрватске познати и свестрани научници – граматичар, лексикограф и писац студија Томислав Маретић, историчар језика и дијалектолог Милан Решетар (обојица 1897. г.), дијалектолог, премда више историчар књижевности Ђуро Шурмин (1912. г.); исто тако, Словенац по пореклу, слависта и германиста, стручњак и за језик и за друге сродне хуманистичке бранше Матија Мурко (1905. г.). Захваљујући ближим везама са европском науком, које је унапређивао највише А. Белић са својом већ тада међународном репутацијом, у чланство су првих десетак година овог века бирани чувени носиоци науке, већином академици својих средина – три Руса и два Пољака: Алексеј Шахматов, један од најистакнутијих историчара руског језика до данас (1904. г.), Пољак Александар Брикнер, индоевропеист (1906. г.), Филип Фортунатов, компаратист, оснивач тзв. московске лингвистичке школе (1907. г.), Алексеј Собољевски, такође свестрани русиста (1909. г.) и Пољак Јан Розвадовски, зналац индоевропеистичке, класицистичке и славистичке проблематике (1912. г.).

Оснивање СКА и њеног „Философског раздела“ углавном се поклопило са престанком старијег схватања о томе да је знање језика главни критеријум научне исправности у језичким студијама,

образованости и патриотизма. Бављења у овом домену требало је одлучно преводити на други колосек – на старање да се што разноврсније проширује з н а њ е о ј е з и к у . И управо зато на овоме месту наш приказ престаје да осликава „архивирану“ историју науке при Академији и постаје све више регистрација достигнућа која су важила доскора, или важе и данас. Залазећи у све обимнију материју, и даље, у радове који још нису ни оцењени ни искоришћени до краја, приказивање се мора мењати утолико што ће преглед публикација и расправа постајати све сажетији.

Једна од првих иницијатива Академије била је везана за прославу стогодишњице рођења Вука Караџића. Академија је 1887. г. основала одбор за општенародну прославу Вука, али је због извесних неспоразума била тада „ослобођена“ ове дужности.³⁸ Оно што је идуће године уследило у част Вукове годишњице – коначан предлог о великом речнику – било је као задатак неупоредиво битније, те ће почетак излагања о СКА бити посвећен управо тој делатности, која данас улази већ и у друго столеће. У сразмери са значајем оваквог академијског издања и говор о њему мора, по изузетку, бити детаљнији.

Израдом великог описног (једнојезичног) речника остваривала се замисао која је од првих дана закупљала још чланове ДСС. У то се уверавамо по почетним декларацијама Друштва, у којима се, додуше, такво дело изричито не наводи, али је и сам термилошки речник, о коме се говорило напред, спадао међу лексикографске потхвате који чине специфичан део једног општег речника. Он је значајно потхват чија се разрада у оно време осетила као најпреча.

Следећа иницијатива се појавила 1853. г., када је Јован Стејић у Гласнику 5. објавио такође већ споменути „Предлогъ за србскій рѣчникъ и србску граматику“. Стејић је, као и неки други пре њега, имао своје идеје у вези с грађењем нових, „потребних“ речи.

Две године касније ДСС је упутило јавни позив да се из народа шаљу речи које нису ушле у Вуков Рјечник, па је овај апел имао извесног одјека. Ј. Веселић је већ исте, 1855. г. обавестио да ће Друштву бити послата из Крагујевца његова збирка речи; он се јавио и 1858. г. са својим погледима на лексику. Књижевник М. Ђ. Милићевић је своју невелику збирку конциповоао као допуну, како лексике, тако и семантике код Вука; А. Остојић је, одазивајући се на проглас, послао 400 речи. Године 1858. Гр. Мартић нуди за издавање свој речник турског језика, који је он протумачио „нашим босанским или српским изговором“. Прошло је већ једанаест година од јавног позива када је Милош Милојевић јавио да је прикупио збирку

³⁸ У Споменику 7, 1890, има рад М. Ђ. Милићевића: *Сѣтогодишњица Вука Сѣеф. Караџића, ѡслављена 1888. године у Београду*. Књига Посебних издања 9, 1898, била је *Сѣоменица о ѡреносу ѡраха Вука Сѣеф. Караџића из Беча у Београд 1897*, коју је средио Андра Гавриловић. У Гласу 55, 1899, Љ. Стојановић је написао чланак: *Вук Сѣеф. Караџић, његов рад на срѣском језику и ѡравојису*; тиме је Стојановић већ отпочео своје студиозно проучавање Вука – то је била грана наше науке коју данас неки називају вукологијом.

личних имена, а после још неколико година један ентузијаст је понудио Друштву део свог великог топографско-статистичког речника.

Идући по садржајима Гласника, наилазимо, даље, на чланак Стојана Бошковића (Гласник 33, 1872) „Југословенски општи научни речник на српско-хрватском и бугарском језику“. Овај аутор, на магловит начин, предлаже, у ствари, израду енциклопедије, а не речника као вокабулара. Привлачи пажњу израз „српскохрватски језик“, први пут употребљен у наслову једног рада штампаног у Академијиним издањима.³⁹

Треба указати на Новаковићев „Топографски рјечник уз Опис Босне и Херцеговине“ (Гласник 22, 1867) – попис једне ограничене топонимије. Ту постоји мали предговор, у коме Новаковић – будући творац највећег дела у Српској академији наука – говори о томе шта су квалитети доброг лексикографског рада уопште: тачно показани облици, значења и акценти. За предстојећи задатак био је значајнији од овога обимни рад Ђорђа Поповића (историчара, састављача двојезичних речника): „Турске и друге источанске речи у нашем језику. Грађа за велики српски речник“ (Гласник 59, 1884), такође прилог своје врсте за један од сегмената могућног великог речника, истина, прилог аматерског типа.

Нешто од старијих амбиција, понетих из времена прве терминологије, трајало је и даље у стремљењима појединих прегалаца на пољу културе: прописивање или предлагање у области сложеније одн. чисто мисаоне лексике, као што ће се видети даље. Међутим, Друштву и Академији нису недостајали најумнији људи, међу њима и један природословац по струци, који су знали да је смер оваквих иницијатива, у ствари, погрешан. Први председник новоосноване Академије наука Јосиф Панчић саставио је (22. фебруара 1888. г., пред саму смрт) своју председничку беседу. Није стигао да је прочита, читао ју је Чедомиљ Мијатовић на свечаном скупу 1888. г.; она је остала као аманет даљем Академијином раду. Релативно опсежан део тог не много дугог говора био је посвећен питањима језика. Указујући како је потребно у списима установе чувати језичку чистоту, Панчић је додао и ово: „Особито чиним пажљиве г. г. академичаре да се никад не упуштају у прописивање којекаквих номенклатура и техничких термина. Овак-

³⁹ Поводом ове иницијативе била се развила преписка међу научним установама, па је Југославенска академија знаности и умјетности обавестила да не подупире овај речник, док је Матица словенска у принципу прихватила да се о њему разговара.

вих појава било је у свим мањим и већим литературама, и свуд су се показале као штетне“.⁴⁰

Схваћено је да речи треба скупљати, проучавати, обрађивати – и нудити на даљу употребу и дораду, коју ће да обавља сам народ са својим писцима и стручњацима. Разумљиво, у замислима о највећем националном лексикографском задатку увелико су се осећали идеали ондашње европске лексикографије. Најсажетије речено, идеали су били – да се народ учини свесним сопствених богатстава, да се он поучи, да му се помогне у даљем културном и политичком развоју. Није још било јасне представе о томе да овакав тезаурус може убрзо послужити, сам собом, и у чисто научне сврхе, рецимо, својим подацима о акцентима, о префиксима, о фразеологији и осталим својим елементима. Друкчије речено, оваквим речницама шириле су се информације о појмовима које речи (више или мање познате) означавају, али се слабо примећивало да су и саме тако скупљене речи захвалан предмет даљег продубљивања научних сазнања.

Најзаслужнији за коначну одлуку о почетку рада на академијском речнику и о његовој првој концепцији био је Стојан Новаковић.

Новаковића је Даничић запазио још као студента, и већ је 1863. г. имао прилику да се овом младићу захвали на сарадњи при изради Рјечника из књижевних старина српских. Касније је молио Новаковића да му акцентује поједине речи и да скупља лексику за његов велики загребачки речник. Из ових младалачких ангажовања, уз даље филолошко усавршавање, поникле су луцидне Новаковићеве мисли у вези с београдским речником. Ток његових размишљања о речнику српског књижевног народног језика, како је према њему требало да се зове ово дело, може се пратити у три етапе, у три његова значајна рада. У тим радовима, без филолошких појединости, огледа се висока општа култура, уз очигледну максималну добру вољу да се учине услуге српском језику и српском народу.

У часопису Rad JAZU 45, 1878. г., публиковано је Новаковићево писмо тадашњем председнику Југославенске академије. Ту се он одазвао молби да да мишљење о огледној свесци загребачког академијског речника, који је почињао да излази под редакцијом Ђуре Даничића. Новаковић, будући председник СКА, одмах наилази на онај мотив који ће му касније послужити у образлагању потребе за новим речником у његовој властитој кући.

⁴⁰ Занимљиво је још да је Панчић тада рекао како све науке потребују помоћ од других наука. Сам он није слутио колико је далековида била ова узгредна опаска, која се у наше време потврђује огромно развијеном интердисциплинарношћу. Интердисциплинарни приступ, разуме се, друкчији него у време старог енциклопедијског бављења филологијом, не мимоилази данас ни саму лингвистику.

Вуково је време било тек време сврставања у таборе, говори он; Вуков речник је тек аргументација једне од двеју страна које оштро полемичу: традиционалне и револуционарне. Вуков лексикографски подухват је лингвистички документ, само један, једнострук документ о најчистијем народном говорном језику. Други речник, који Новаковић истиче, јесте Рјечник из књижевних старина српских, који је Даничић већ био саставио пре него што је приступио обради загребачког академијског речника. Разумевање старијих значења речи, историје речи, чини да се много боље могу разумети факта из историје сопственог народа и његове културе, па се тиме може помоћи и његовом даљем напретку. Новаковић сматра да ново дело загребачке академије представља спој двеју замисли, наравно шире разрађених него у два поменута дела. Велики речник ће резимирати сав досадашњи развој, он ће обухватити старије доба са његовим локалним књижевностима, са успешним и неуспешним, самобитним, самоучким или нешто претенциознијим покушајима, и новије доба, тј. оно до чега су довеле те локалне литературе, затим сукоби и Вукова победа – а то ће рећи народни језик прокламован као књижевни, такав какав је освануо и мимо књижевних традиција.

На крају овог приказа Новаковић примећује: веровао сам да ће овај речник показати и лексички приплод, настао у новом литерарном животу, па ће се моћи правити нека поређења. Али сам увидео да је боље да се садашњи књижевни језик, са својим приновама, апстрахованим значењима постојећих народних речи и другим, још препусти провери и критици; њему тек треба помагати. Крај излагања је такође симптоматичан. Он гласи: „О знатности речника и о будућој користи коју ће од њега имати наш језик и славистика толико сам уверен и – не могу затајити – толико жалим што су неударне прилике донеле да тај посао Даничићев не издаје учено друштво моје отаџбине, колико се радујем што нас, ето, и њиме пред светом задичи наш неморни и заслужни Даничић“.

Није прошло много времена, а у Новаковићу је већ сасвим сазрела она „снага разлога“ о чијем је недостатку код бивших посленика он сам говорио. Десет година после писма председнику Југослаvensке академије, на скупу СКА посвећеном стогодишњици Вуковог рођења (одржаном 10. септембра 1888. г. уместо на праву годишњицу 1887. г.), Новаковић је прочитао своју посланицу „Српска краљевска академија и неговање језика српског“. Највећи део излагања био је посвећен покретању новог речника при београдској академији. Текст је штампан у Гласу 10, 1888. г.

Овде је Новаковић истакао да се с именом академије наука увек везује мисао о обради речника и о неговању језика. Академија, у питањима језика, не сме да буде никакав законодавац, ни творац речи ни њихов гонитељ; њен ауторитет може проистећи једино из њеног

рада и из снаге њених разлога. Међутим – шта остаје нашој Академији да уради после великог дела Југославенске академије, које се тиче истог језика? – Поред фонда старе књижевности и поред раније незаписиваног фонда народног изражавања, постоји још један фонд, а то су писци, пионири нове литературе, који су већ нешто привредили за књижевни језик, убрали неку жетву с поља које је засејао Вук. Писци су се већ опробавали и у разним видовима лепе књижевности и у разним струкама, они су стварали метафоре, стилске фигуре уопште, можда и нове речи. Велика би помоћ била будућим говорницима и књижевницима да виде то све што је у току ових готово сто година створено, да би се инспирисали, да не би лутали и понекад без потребе понављали исти стваралачки пут.

У нашем је језику, вели Новаковић, доста добро обрађена и утврђена граматика, али оне стране језика које га везују за логику и стил нису обрађиване. Недостају нам знања о синтакси, стилистици, фразеологији, а то један велики речник може, са своје стране, згодно да покаже. Укратко, књижевни народни језик није исто што и народни, он није идентичан ниједном народном говору, он се, у свим појединостима, нигде у народу не говори, иако у њему, опет, нема ниједне појединости која се негде у народу не би говорила. Од народног он се одликује доследном правилношћу. Треба приказати његове особености, његове унутрашње интенције. Зато се између осталих Академијиних задатака као најважнији поставља израда Речника књижевног народног језика, од Доситеја до нашег времена, и то имајући у виду не толико лингвистичке, колико литерарне потребе.⁴¹

Док је трајао паралелизам СУД и СКА, праћен размирицама, новом великом лексикографском послу није се приступало. Брига око интелектуализације језичког фонда и евентуалне попуње будућег речника исказала се на свој начин у томе што је једном приликом, на свечаном скупу 2. априла 1889. г., било предложено да се као „академска“ наградна тема распише „Прикупљање и објашњавање речи у народном језику за апстрактне појмове“.⁴²

После коначног измирења и сливања чланства наступио је погодан час. Пет година по наведеној Посланици, 5. априла 1893. г., Новаковић упућује „Предлог“ Српској краљевској академији. Он понавља аргументе у корист овог подухвата и наглашава основну ра-

⁴¹ Да ће у овај речник ући примери само до почетка двадесетог века, замишљао је и Љ. Стојановић. В.: М. Решетар, *Из њисама њок. Љуб. Стојановића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 11, 1931, 46.

⁴² Изнето у Годишњаку 3, изд. 1890. Из Годишњака 6, изд. 1893, сазнајемо да се на ову тему нико није одазвао.

Академија је расписивала теме (за оне који нису били њени чланови) од 1888. до краја 1892. г. Пошто цео тај подухват није имао успеха, он је обустављен (А. Белић, *Извештај...*, в. бел. 1, 164).

злику између тако замишљеног дела и загребачког речника. Ту он даје одређена упутства одакле и како да се ексцерпира грађа, са упозорењем да не треба ићи за оригиналношћу, егзотичношћу материјала, него за његовом творачком снагом, за оним што је у њему поучно. Додаје да би израдом речника „Академија [...] извршила своју историјску мисију у образовању језика српскога, а срећно и успешно извршење те мисије имало би огромних последица по свим крајевима Словенскога Југа“. Основно је сада створити Лексикографски одсек, који ће се бринути за библиотеку, за скупљање грађе, за њено обележавање, исписивање и уређивање. – Тај је текст био штампан у „Јавору“ бр. 7, 1893, у Земуну.

Овог пута је иницијатива уродила правим плодом, те је при Академији основан Лексикографски одсек. Сам Новаковић није радио у њему као обрађивач, или редактор, али је на разне начине био у вези с његовим пословима. Каснији управник Одсека а после Института коме је израда Речника била поверена, А. Белић, са жаљењем је говорио о томе да се Новаковић, због заузетости на другим странама и честих путовања, није бавио овим послом.

Истина је да се неке од Новаковићевих замисли у даљем раду нису одржале. Рашчистило се питање о равноправности ијекавског и екавског изговора, српског и хрватског садржаја, показало се да ваља узимати и „особена имена“ и „тамне речи“, а као једно од важних питања и то да научници разних струка и писци нису мерило да одабирају грађу. Сам назив овог великог дела већ се од почетка излажења (тј. од прве огледне свеске) променио у „речник књижевног и народног језика“. Према касније усвојеној концепцији требало је, дакле, правити речник не само књижевног (и потенцијално књижевног) лексичког блага, него и оног народног који не иде и не може ићи у књижевнички израз – а сазнања о њему, после Вука и после Даничићевог загребачког речника, незадрживо су се ширила. Па опет, човек би се испод многих Новаковићевих идеја могао потписати и данас. За слух лексикографа и лингвисте добро погођено звучи мисао: „Што тањом тачношћу у приопћавању грађе најлакше се може угодити будућим још незнатним потребама науке“.

Лексикографски одсек је организован 12. априла 1893. г., а као дан почетка прибирања грађе узима се 24. јануар следеће године. У Одсек су на самом почетку ушли: Стојан Новаковић, Светислав Вуловић, Пера Ђорђевић, историчари Љубомир Ковачевић и Љубомир Јовановић, Милан Ђ. Милићевић и Љубомир Стојановић; нешто касније још Андра Николић, Живко Поповић, Момчило Иванић и Ђорђе Ђорђевић. Иванић је био секретар Одсека и руководио је скупљањем грађе од његовог заснивања па до своје смрти у време Првог

светског рата.⁴³ Године 1899. били су састављени нови „Позив“ и „Упутство за купљење речи по народу“, разаслати у све крајеве.

Донекле слично ономе што се догађало када су се далеки први чланови ДСС почели залагати за терминолошки речник, па су се и пре озваничења тога посла јављали из народа саветодавци и сарадници, и овом је приликом Академија већ одраније располагала прилично великом грађом. У ствари, континуитет њеног пристизања никад није ни био прекинут, само што је сада прилив знатно живнуо. Неке од збирки састављали су полетни занесењаци по својим властитим пројектима. Међу њима је, нпр., наставник Српске учитељске школе у Карловцу Владан Арсенијевић скупио огромно лексичко благо (преко 250.000 листића), које је сам разврстао и делимично обрадио; намеравао је да објави велико дело о српском народу, али је после свој сакупљачки рад наменио Академији. Др Василије Ђерић је направио опсежан додатак Вуковом Рјечнику, спремљен за Академију. Ту је била и збирка сликара Новака Радонића, коју је Академији уступила Матица српска. Светозар Ђоровић је послао преко хиљаду речи које је скупио у Херцеговини, а Јован Јовановић Змај свој лексикографски прилог (преко 8.000 речи) највише из Војводине. Нећемо набрајати све такве најраније, ни многобројне касније збирке које су уследиле после „Позива“, којима се доказивало да су представници из народа добро разумели главну националну мисију Академије. Број листића, као плод овог сакупљања у народу и планског ексцерпирања грађе из књига, увећавао се брзо (после петнаест година рада било их је нешто мање од милион и по), али други послови нису тако успешно одмицали, чак ни узбучавање, поготову не провера исписа. Тиме су се у великој мери морали позабавити нови људи после првог рата.

Почетни период стварања великог речника обележен је двома делатностима: прилежним сабирањем речи из штампаних извора и тзв. Огледним издањем бр. 1 из 1913. г.

Што се првога тиче, вредно је овде још споменути да су се међу онима који су подвлачили потребне (по њиховом нахођењу) речи у изабраним текстовима, налазила и таква имена као што су сам Новаковић,⁴⁴ академици А. Белић, П. Ђорђевић и Јован Жујовић, дописни члан М. Иванић, затим, нпр., секретар Велике школе Живојин Дачић, професор и књижевник Јеремија Живановић, Јаша Прода-

⁴³ Мало је познато да је Иванић учествовао и у ексцерпцији грађе за Рјечник ЈАЗУ. Касније је писао стручне реферате, преводио научне и популарне чланке, праврио допуне за Новаковићеву *Српску синџаксу* и помагао му око поновљених издања његових познатих *Примера књижевности и језика*.

⁴⁴ Помажући Даничићу још на почцима Рјечника ЈАЗУ, он је подвлачио речи у Давидовићевим и Исајловићевим новинама. Ту је тражио оно што „пристаје“ у српскохрватски језик, што није заражено русификацијом.

новић, књижевник Милорад Митровић. Нешто речи је добијено и трудом Милана Решетара. Међу исписивачима тих подвучених речи на листиће наићи ћемо исто тако на Ж. Дачића, на Ј. Продановића, затим на Ј. Скерлића, Радоја Домановића, па будућег члана Академије Глигорија – Глишу Елезовића, Милоша Московљевића и на друге истакнуте личности. То да су један Домановић или Скерлић преписивали на цедуље речи са примерима, показује колико је важним и часним био тада сматран овај рад.

Додуше, у начину прибирања и издвајања речи, како из народних говора, тако и из књига, још увек су се примећивали стари параметри мишљења – да се, наиме, развој језика састоји првенствено у принови лексичког фонда. Ондашњи експертори нису обрађали много пажње, рецимо, на мање обичну синтаксичку употребу обичних речи, из које се понекад добија и нов прелив значења, вредан засебног нотирања. Томе је узрок лежао и у професионалним одређењима тих првих сарадника, махом представника ванлингвистичких струка, чија се пажња заустављала на лексичким раритетима или новинама.

Огледна свеска, и поред залагања њеног творца М. Иванића, није успела. Тај је текст био намењен академицима и другим стручњацима да о њему дају своју оцену, а потом се замишљало да ће се све претрести у „стручној академији“ („Академији философских наука“). Премда се Иванић позива на Новаковићеве мисли, а и било је договорено да се ради према познатој „Посланици“ и према „Предлогу“, он је без потребе и без система мењао концепцију, уводио међу изворе неке од старих писаца ван српске територије „ради историјске везе и светлости, која отуда пада на садашње стање српскога књижевнога и народнога језика“; спомиње да је увео неколико хрватских књижевника „употребљених с опрезношћу и обазривошћу“ (што сведочи о сасвим збрканим критеријумима), затим, да се определио за екавштину због њене „практичности и лакоће правилне замене“ гласа њ.⁴⁵ Ипак, разгледајући штампани примерак његовог Огледа, данашњи стручњак може констатовати да је Иванић поседовао изванредан дар за лексикографску конструкцију. Запажа се утицај техничких домашаја загребачког академијског речника.

Томислав Маретић, у то време уредник Рјечника ЈАЗУ, публиковао је мишљење о београдском покушају,⁴⁶ замеривши му на опширности и на неким другим недостацима. У овој рецензији значајан је моменат тај што Маретић жали због изостанка хрватског имена у називу будућег речника. Ово је била јавно изречена мисао о једном од

⁴⁵ „Лакоћа“ екавског, иако сасвим ненаучни аргумент, лебдела је пред очима такође и Љ. Стојановића, који је, између осталог, због тога напустио свој матерњи ијекавски изговор (ужички), изневеривши уједно на тај начин и вуковско-даничићевски правац.

⁴⁶ Ljetopis JAZU 28, 1914, 120–128.

незаобилазних и у каснијем раду остварених аспеката великог лексикографског дела, које данас наставља да се реализује као српскохрватски речник. Тешкоћа је била у томе што је идеја о српскохрватском језичком заједништву недовољно брзо сазревала у ондашњем Лексикографском одсеку, мада се не може рећи да се она тада није прихватала. Међу ексцерпираним делима је било и хрватских писаца XIX века, само што су, према запажањима А. Белића,⁴⁷ узимана лоша издања и још увек у недовољном броју.⁴⁸

И у осталом раду који је засведочен у Академијиним издањима до Првог светског рата види се велики напредак у поређењу с оним што је доминирало у Гласнику ДСС и СУД. Док тамо пратимо (уз неке изузетке) доста невеште покушаје и прво крчење путева кроз неистражене области, дотле се студије које се појављују у нешто више од четврт века овог новог периода могу сматрати нашом аутентичном науком, и већи број њих мора се читати и данас.

Три лингвистичке гране конституишу се видљиво: на првом месту дијалектологија, затим акцентологија и историја језика.

Српска академија наука је показивала интерес за прикупљање дијалектолошких сазнања од самог свог почетка. Већ 1888. г. расписала је награду тему о торлачком говору. На скупу „Академије филозофских наука“ 9. марта 1892. г. Стојан Новаковић је говорио о томе да ваља погледати на дијалекатску грађу: „Наш се књижевни језик толико отео и развио, и књижевна се просвета толико већ раширила, да је време мислити и на дијалекте“. Додао је у том контексту да се и усмена књижевност грана исто као и писмена. Помишљао је на публикацију типа Зборник или Архив за дијалекте, где би се износили резултати истраживања, нарочито из мање проучених крајева. Оваква едиција, Српски дијалектолошки зборник (СДЗБ), била је покренута 1905. г., и она траје успешно до наших дана. Нешто мање од шездесет година овај се зборник налазио под редакцијом А. Белића.

Осим тога, нешто од дијалекатског материјала налазимо на крају прошлог века и у Споменику (II разред, филолошко-историјске и филозофске науке, почео да излази 1890. г.), као и у Гласу (II разред, почео да излази 1887. г.): овде и пре прелома века и после, до рата.

Хронолошки као прва, пред нама је студија Стојана Новаковића „Ђ и ћ у македонским народним дијалектима“, Глас 12, 1889. Њена

⁴⁷ *Речник српскохрватској књижевној и народној језика* књ. 1, Београд, 1959, Увод стр. XIII.

⁴⁸ Иванићев покушај није остао незапажен у иностранству. Ј. Пата је дао његов приказ у *Listy filologické* 41, Праг, 1914, 308–312.

О том периоду рада на Речнику говори укратко М. Стевановић, *Институција за српскохрватски језик и програми његова рада*, Наш језик н. с. 20/ 1–5, 1974, 2–3; Б. Аранђеловић-Живковић, *Тридесет година рада Институције за српскохрватски језик*, Наш језик н. с. 23/3–4, 1978, 150–155.

је уводна реченица следећа: „Из дана у дан почиње све више излазити на видик једно ново питање у словенској лингвистици, питање о положају македонскога говора међу српским и бугарским и о његовим засебним особинама“. Аутор истиче фонетску црту, иначе једну од најзначајнијих у диференцијацији словенских језика – изговор прасловенских *t'* и *d'*, чији се рефлекси у македонским говорима разликују од бугарских рефлекса *циџ* и *жд*. Истина, македонски рефлекси њему звуче сасвим као српски (у стварности се они изговорно разликују од српских, мада мање него од бугарских), али је Новаковић у праву кад истиче доследност у разлици према бугарском, чудећи се што ту „фонолошку следственост“ научници нису раније примећивали. Није потребно објашњавати да је дијалектолошка продукција у СКА отпочела једном заиста умесном, према ту још несавршено обрађеном темом.⁴⁹

„Дубровачке туђинке“ Луке Зоре, Споменик 26, 1895, такође су својеврстан дијалектолошки прилог, где се износе пробрани према посебном критеријуму варваризми који се чују у дубровачком говору, са етимологијама и објашњењима значења.

Проблеми дијалектологије као поуздан извор за познавање властитог језика значили су област у којој су се формирали лингвистички погледи А. Белића, како су приметили његов колега Стјепан Куљбакин и његов ученик Миливој Павловић.⁵⁰ Слично као што је Новаковић децидирано указао на самосталност македонског језичког стања, и Белић је, после неупоредиво ђимнијег и компетентнијег бављења својом проблематиком, проговорио о особинама архаичних српских дијалеката, који дају материјала за шире студије, а о којима се „дуго времена неједнако судило у односу на јужнословенску језичку групу“. Своја проучавања је Белић изнео у студији „Дијалекти источне и јужне Србије“, СДЗБ 1, 1905 (испрва излазило у наставцима у Српском књижевном гласнику). Ту су описани готово сви говори призренско-тимочке зоне. Овим штокавским говорима Белић је такође одредио право место према суседним говорима, македонским и бугарским; он је проговорио о алоглотским цртама у њима, што је остало као значајан прилог балканолошким испитивањима, те као прави пионир у овој врсти делатности у нас „дао најбољи образац за дијалекатска проучавања уопште“.⁵¹

⁴⁹ Новаковић је о македонским говорима два пута писао и у бечком часопису *Archiv für slavische Philologie*.

⁵⁰ Стј. Куљбакин, *А. Белић*, Зборник филолошких студија у част 25-годишњице научног рада А. Белића, Београд, 1921, X; М. Павловић, *Проблематика штокавских дијалеката у научном делу А. Белића*, Зборник радова о Александру Белићу, Пос. изд. САНУ 498 – Одељење језика и књижевности 28, 1976, 133.

⁵¹ М. Стевановић, *Живот и дело Александра Белића*, Зборник радова о Александру Белићу (в. бел. 50), 9.

Из Годишњака за 1908. г. сазнаје се да је Белић крајем те године на свечаном скупу Академије читао приступну беседу „Основне црте историјског развитка српскога језика“. Ту се говорило о Вуку као дијалектологу, а затим о властитим погледима на развој појединих диференцијалних особина, које су се стварале у различито време и у различитом трајању; „разлика по заменику јата и сличност по развоју акцентуације и морфологије, то су два основна момента развитка нашега језика који треба да образују у његовој класификацији најглавније тачке“. Није неважно подсетити да је А. Белић још 1905. г. дао прву научно фундирану систематизацију српскохрватских дијалеката (без кајавског) у раду „Дијалектологическая карта сербскога језика“, који је био издат у Петрограду. После ове студије била се развила полемика између њега и Милана Решетара о дијалектолошким питањима, која је потрајала пет година. Отприлике на њеној временској средини нашла се академска беседа, затим се у Гласу 78, 1908, појавио Белићев рад „О српским или хрватским дијалектима“, а у Гласу 82, 1910 – „О Вуковим погледима на српске дијалекте и књижевни језик“. Види се да је интересовање аутора за проблеме дијалеката у то време било интензивно. Са његовим последњим тадашњим радом на ову тему, објављеним 1910. г. у Кракову, коначно су биле утврђене и Белићеве и, углавном, данас општеприхваћене концепције о распореду дијалеката, и то не више само штокавских, него српскохрватских уопште. Разних корекција је, разумљиво, било и после тога.

Периоду који описујемо припада такође Белићев чланак у СДЗБ 2, 1911 „О дијалекатском материјалу О. Брока“ (књигу овог норвешког слависте „Die Dialekte des südlichsten Serbiens“ из 1903. г. Белић је прокоментарисао и у једном часопису тадашње Руске академије наука). Принципска занимљивост овог приказа је у томе што је Белић у овој прилици, као и касније, наглашавао да је изузетно тешко дијалекатски истраживати терен који не припада матерњем језику.⁵² Броку је у овом смислу одато признање, с чиме је у вези одмах после Првог светског рата био и његов избор за дописног члана СКА.

У другој књизи СДЗБ налази се још опсежна студија Маринка Станојевића „Севернотимочки дијалекат“, која би, после Белићевих и Бровких испитивања, морала да буде више наслоњена на њихове домашаје и у исто време изразитије диференцијална у поређењу с њиховим закључцима. Али и таква каква је, она даје позитиван печат почетним Академијиним напорима у правцу научног утемељења ове лингвистичке гране, скоро непрегледне по могућним задацима.

⁵² А. Белић је, нпр., подвргао критици рад Х. Хирта из 1903. г. о икавском дијалекту, пошто Хирт није могао да добро разуме материју (*Der ikavische Dialekt im Königreich Serbien*, Archiv für slavische Philologie 28, 1906, 125–128).

Свој највећи домет на пољу друге језичке дисциплине, уједно сјајну страницу тадашњих Академијиних издања уопште, која је оставила дубоког трага у светској славистици, постигао је А. Белић „Акцентским студијама I“, Посебна издања 42 – Философски и филолошки списи 11, 1914. Претходници овог рада били су његови чланци о чакавском акценту у Јагићевом зборнику из 1908. г. и о прасловенском акценту у првом броју Јужнословенског филолога. Расправљајући о веома замршеним проблемима из области прасловенског акцента и идући за неким тада већ познатим и продубљеним разматрањима стручњака, А. Белић је, пошто је специјално проучио издвојени из система чакавски акценат, дао решење за појаву словенске метатоније. После многих деценија и после многих друкчијих покушаја, његова открића о суштини те појаве не сматрају се ни данас превазиђеним.⁵³ Пре ове знамените студије, али у њеној сенци, стоји рад М. Московљевића „Акценти именица и придева у поцерском говору“, СДЗБ 2, ипак један од незанемарљивих почетних подухвата на том касније подробно истраженом подручју.

У историјскојезичке радове спада, на првом месту, приступна беседа Љ. Стојановића „О постанку српског језика“, штампана у Гласу 52, 1896. Око њених теза, понешто и несамостално постављених, недоказаних, а и посве нетачних у важним и неважним појединостима, и, на другој страни, занимљивих и изазовних, било је у оно време доста полемике. В. Јагић и В. Облак су Стојановића озбиљно критиковали, међутим, Белић је, много година касније, донекле ублажио такве судове.⁵⁴ Потребно је истаћи да је сама идеја о улози језичког супстрата, коју је Стојановић развио погрешно, била присутна још и код Миклошића, код Хирта и других давнашњих проучавалаца, и она је вредна пажљивог осматрања; модерне балканолошке студије су један од видова њене разраде. У овој расправи Стојановић има и сасвим тачних запажања – о томе да су средишњи српски говори брже еволуисали од крајњих источних и западних, затим, да писани споменици нису верна сведочанства истовременог народног говора, и др.

Међу радове са детаљно проученим језичким цртама код старијих писаца иде, најпре, лингвистички део великог рада Ђорђа Ђорђевића „Матија Дивковић – Прилог историји српске књижевности XVII века“, Глас 52, 1896. и 53, 1898, а затим „Гаврило Стефановић Венцловић“ Владимира Јовановића, СДЗБ 2. Ђ. Ђорђевић није био по ужој професији стручњак за језик, али је његов опис Дивковићевог језика испао и свестран и солидан, нарочито у поглављу о фонетици. Тај је опис био у своје време значајан по томе што су ту биле показане

⁵³ М. Стевановић, *Живот и дело Александра Белића...* (в. бел. 51) 17–19. О овом испитивању су у своје време похвално писали А. Меје, Н. ван Вејк, Стј. Куљбакин и други.

⁵⁴ *Љубомир Стојановић*, *Јужнословенски филолог* 9, 1930, 302–303.

језичке црте које Даничић није обухватио у своме делу „Историја облика“; а према Даничићу су се тада још увек равнали домети потоњих језичких истраживача. Јовановићев опис језика Г. Ст. Венцловића, премда несавршен, урађен школски, наводи се и данас као једини у коме је Венцловићев језик изнет у свом граматичком аспекту. Приметимо да у последње време Венцловићево дело постаје све више откриће због необичних лексичких и стилских вредности, али не треба заборавити да је и Јовановић већ скретао пажњу на Венцловићев стил.

Засебно стоје Белићеви „Прилошци историји словенских језика“, Глас 62, 1901, у којима се расправља о неколико диспаратних питања, али са том заједничком карактеристиком да се о њима говори на свеж начин, са смелим полемизирањем против неких ауторитативних судова.

У Зборнику за историју, језик и књижевност српскога народа I одељење – Споменици на српском језику (серија је покренута 1902. г.) налази се, у бр. 5, 1909, студија М. Кадлеца о словенском преводу Вербецијевог Трипартитума из 1574. г. Уз њу је Ђ. Поливка дао опис преводног језика (кајкавског дијалекта). Ово је један од почетака издавачких и истраживачких потхвата у Српској академији којим се ширио филолошки интерес за цело српскохрватско говорно подручје, и ван штокавштине.

У Гласу је пре првог рата било већ и других разноврсних радова који су се на разне начине тицали језичких питања, али се све не може више пратити редом. Од расправа из овог првог периода споменуће се на крају још само две.

Академска беседа Пере Ђорђевића „О реду речи у српском језику“, Глас 53, 1898, одмах је заинтересовала младог Белића и он ју је приказао у гласилу Руске академије наука. Студија је била израђена на бази Миклошићевих и Даничићевих схватања, али у понечем ипак осавремењено. Разликовање граматичког од психолошког момента у грађењу реченице, типови односа међу члановима, реченични акценат, инверзије – то су појмови од којих би се и данас делимично полазило у обради ове проблематике, а који су онда значили заокружење знања о њој. „Сложене ријечи у српском језику“ Јована Живановића, Глас 68, 1904, одликује се новином саме теме, коју су ранији аутори, осим Миклошића, додиривали тек узгред, а такође и критичким и самосталним мишљењем. Живановић посматра сложенице не толико са формалне стране, колико са значењске, он има добре опсервације о тзв. ексцентричности наших сложених речи, а говори о тој лексичкој категорији и у вези са старословенским језиком.

Као што се види, у првом раздобљу Академијиног рада, или тачније, Академијиних издавачких опредељења у науци о језику, најлазимо на оно што би се назвало заоравањем дубоких бразда скоро у свим оним областима којима се та наука касније бавила и којима

се бави и сада. Коначно су се уобличиле саме научне дисциплине: њихова неизбистреност, својеврсна старинска енциклопедичност, не-стајале су са страница часописа.

Академија је све до Другог светског рата располагала знатним средствима из својих фондова и задужбина, чије је заснивање почело још 1889. г. На овом месту ћемо споменути да су из фонда Љуб. Радивојевића била потпомогнута издања Белићевих „Дијалеката источне и јужне Србије“, као и његових „Акценатских студија I“, а исто тако и Српског дијалектолошког зборника II. Из фонда Нићифора Дучића, намењеног делима штампаним ван Академије, подржано је испитивање Милоша Ивковића о говорима североисточне Србије, о чему постоји податак у Годишњаку САН 25, изд. 1912. г. Ефикасније је тај финансијски институт дејствовао у раздобљу између два рата. – Белићева проучавања истарских говора (извештај у Годишњаку 26, изд. 1913. г.) финансирана су из фонда „Велимиријанум“, који није припадао Академији.

Неколико истакнутих чланова СКА, од оних који се после овог периода неће више појављивати у науци о језику, заслужују да буду још једном уопштено окарактерисани.

Пера Ђорђевић (једно време секретар СКА) остао је у хроници лингвистичког живота највише захваљујући синтаксичким радовима, који су овде већ били споменути. Мање је познат његов осврт „О српској синтакси Јована Живановића“, који није био издат при Академији. Написао је више радова о Вуку Караџићу и заслужан је за издање „Скупљених граматичких и полемичких списа“ Вукових (1894. г.–1896. г.), као и за треће издање Вуковог Рјечника са допунама (1898. г., заједно са Љ. Стојановићем, а уз помоћ дописног члана Ђ. Ђорђевића и Симе Томића).

Ђорђе Ђорђевић, по струци историчар књижевности, био је једно време секретар Лексикографског одсека. У области науке о језику, поред описа Дивковићевог језика, дао је неке прилоге о глагољским текстовима, а био му је запажен и велики рад о животу и делатности Јована Бошковића.

Иако су ова двојица још увек била у водама чистих вуковско-даничићевских идеала, код њих се примећују знаци модерније флексибилности. Међутим, њихов нешто старији савременик (који их је обојицу знатно надживео), Јован Живановић, представљао је право „последњег мохиканца“, пуристу на бедемима очувања апсолутизоване језичке правилности. Али се заслуге или промашаји оновремених прегалаца на пољу националних наука не смеју сводити на ставове које су заузимали поводом великог проблема језичке еволутивности. Живановић је био професор Карловачке богословије и члан Матице српске, писац старословенске и црквенословенске граматике, проучавалац језичких питања у старим писаним споменицима, а у својим мањим прилозима и један од зачетника наше дијалектологије. У његовим многобројним пабирцима по детаљима савременог српског изражавања, скупљеним касније у књизи „О српском језику“ (1888),

можемо наћи занимљиве цртице, које нас упућују у историјат рашчишћавања многих дилема, сад већ неактуелних.

Стојан Новаковић је био типичан пример полихистора, неуморног радника на мноштву научничких и државничких послова, и упркос томе – или, можда, услед тога – велики синтетичар у оним научним питањима из националне културе којих се прихватао. Током каријере професор Велике школе (професор књижевности; после Даничића одбио је да предаје језик), дипломата, министар просвете и председник владе, члан Српске краљевске академије и њен председник, члан Југославенске академије знаности и умјетности; у научном раду писац уџбеника за српски језик (нарочито је унапредио синтаксу) и за црквенословенски, историчар језика, познавалац акцента, донекле и дијалектолошких проблема, етимолог, историчар књижевности, библиограф, антологичар, политички историчар, етнограф, скупљач народних умотворина, издавач старих списа, биограф Ђуре Даничића и напосе одличан теоретичар лексикографије – то је све био један човек: можда последњи многострани слависта онаквог типа, каквог су у своје време били Добровски, Копитар или Миклошић, али и необично пријемчив за нове токове, далековид што се тиче будућих културних потреба. После Вука и Даничића он је међу првима публиковао своје радове у иностранству: у Бечу, *Archiv für slavische Philologie*, и у Паризу, *Revue de linguistique et de philologie comparée*.

На крају нека буде споменут Љубомир Стојановић, исти такав мајстор текстолошког прибирања какви су били Даничић и Новаковић. Стојановић није био филолог првог реда, још мање теоретичар–лингвиста; њега су, као и Новаковића, са којим има доста биографских сличности, привлачиле различите културолошке бранше. У науци о језику су му били запажени уџбеници српског језика, у које је унео много методолошке новине (били су врло дуго преиздавани); затим, полемика са Јованом Живановићем, током које су се искристалисала још понека питања не само из србистике, него и славистике уопште. Уз познато велелепно издање Мирослављевог јеванђеља Стојановић је дао пажљива језичка тумачења. Његов рад на прикупљању, класификовању, издавању и објашњавању разноврсне писане заоставштине из српске прошлости, а такође и драгоцена, мада углавном само фактографска Вукова биографија, значили су подлогу за многа истраживања у области језичке историје. – Са Првим светским ратом Стојановићева научна делатност још није била завршена. Извесно време после рата он се са посебним интересовањем, иако не и нарочито дубоко, бавио неким синтаксичким питањима.

Колико се може судити по науци о језику, СКА одиста више није била ни у водама „словесности“, нити је била „учено друштво“, него истинска научна установа са израђеним концепцијама, вођена својим истакнутим члановима. Тај закључак се не коси са чињеницом

да се у њој рачунало првенствено са индивидуалним радом, без ослањања на екипе или унапред утврђене пројекте. Док је у делатности СУД још било општег заостајања за кораком европске науке о језику, док је још трајала вера у истине које су другде већ биле превазиђене, дотле су се у првим деценијама двадесетог века наши проучаваоци језика уклапали у међународни ход. Лагано напуштање младограма-тичарског атомизма, прилажење језику као широј целини појава и узрока, одликовало је нарочито младог Александра Белића, већ у оно време научника великог угледа, о коме ће даље бити још доста речи.

V

Српска краљевска академија је у двадесетогодишњем међуратном периоду била још увек великим делом репрезентативна и издавачка институција, мада су се јављали и различити устаљени видови њених делатности, у облику све многобројнијих одбора и програмâ сарадње са другим установама у земљи. Као пример организованог рада на пољу науке о језику и даље се може навести само рад Лексикографског одсека. Прилози у Академијиним издањима били су на савременом међународном нивоу, доста пута приказивани у иностранству, те многи од њих данас служе као незаобилазне карике или полазишта у продубљивању појединих филолошких и лингвистичких питања. Међу члановима Академије нашли су се тада научни радници знатне репутације.

Опис овог раздобља опет ћемо почети освртом на чланство.

Док су, с једне стране, и даље били у пуној снази, одн. у завршном стваралачком полету, академици Александар Белић и Љубомир Стојановић (поред неких слависта из других средина), дотле су свој рад у ову установу већ уткивали будући њени чланови – Глигорије-Глиша Елезовић, Миливој Павловић и при крају овог периода Михаило Стевановић. Одмах после Првог светског рата истакао се својим доприносом досељеник из Русије Стјепан Куљбакин, примљен у дописно чланство 1921. г., а у редовно 1925. г. Овај научник, првенствено палеословениста, већ је 1915. г. и 1917. г. публиковао у Русији добре књиге о српском језику (обавештења о фонетици и морфологији, о дијалектима, затим читанка, речник),⁵⁵ а сличан уџбеник српског језика за Русе, израђен диференцијално, штампао је после у Београду. Поред старословенског језика, привлачили су га историјскојезички проблеми других словенских језика, нарочито пољског. За нашу средину су од његових радова били посебно значајни: „Замѣки о языке и правописании Волканова [Вуканова] евангелия“ – рад издат у Русији 1898. г. и приказан

⁵⁵ Он је још почетком века боравио у неколико будућих југословенских места, проучавајући српскохрватски језик.

од стране А. Белића, при чему је тај приказ био један од Белићевих првих објављених прилога; затим, расправе о Хиландарским листићима из XI века и о Охридском Апостолу из XII века, такође још из времена пре првог рата. У Русији је било три издања његовог уџбеника „Древне-церковно-славјанскій языкъ“; са извесним препадама та се књига појавила као чешко издање – „Mluvnické jazyka staroslovenského“, Праг, 1928, преиздато 1947, као француско – „Le vieux slave“, Париз, 1929, и као српскохрватско – „Старословенска граматика“, Београд, 1930 (уз „Старословенску читанку“, Београд, 1932).

Неколико Југословена, изван београдског научног средишта, постали су такође у овом периоду чланови Академије.

Томислав Маретић (доп. чл. 1897. г., ред. чл. 1929. г.) био је један од највиђенијих и најзаслужнијих загребачких србохрватиста, премда се није бавио теоријом језика, а не много ни његовом историјом. Њега југословенска славистика зна по чувеној „Граматници и стилистички хрватскога или српскога књижевног језика“, издања 1899, 1931. и 1963. г., затим по тридесетогодишњем уредничком раду на Рјечнику ЈАЗУ, по „Језичном савјетнику“ из 1924. г., и можда не мање по томе што је то био последњи истински следбеник Вуков и Даничићев. Милан Решетар (такође доп. чл. 1897. г., ред. чл. 1940. г.) био је слависта и класициста по студијама, Јагићев наследник на бечкој катедри за славистику, а у научном раду понајвише Будманијев настављач у области проучавања дубровачког говора и дубровачког књижевног наслеђа.⁵⁶ Познат је још као акцентолог и, нарочито, као врстан издавач старих писаних споменика, уз шта су ишли и њихови језички описи. Август Мусић (доп. чл. 1926. г.) остао је у сећању као ретко пажљив проучавалац синтаксе, како српскохрватске (хрватске у насловима његових многобројних радова из XIX века), тако и грчке и латинске. Домаћу синтаксу је често поредио на разне начине са двама класичним. Има његових радова о лексичким питањима у словеначком језику, као и разноврсних прилога из славистике и индоевропеистике. Словенац Фран Рамовш (доп. чл. 1929. г.) представљао је, по речима А. Белића, „филолога у најбољем смислу те речи и историка језика добре школе“;⁵⁷ неуморног проучаваоца словеначких дијалеката у историјском и савременом аспекту, уз то стручњака у области романске и германске филологије. Био је заслужан за оснивање универзитета у Љубљани. Петар Скок (доп. чл. 1930. г.) по образовању је био и романиста и слависта, али се истицао и као германиста; по научним интересовањима, поред многог осталог, топономастичар

⁵⁶ Упознат до танчина са културном прошлошћу Дубровника, израдио је и издао *Дубровачку нумизмаику* у Посебним издањима СКА 48 и 59 – Друштвени и историјски списи 18 и 24, 1924. г. и 1925. г.

⁵⁷ У некрологу, *Јужнословенски филолог* 20, 1953–1954, 577.

(зналац илирске, романске и словенске топономастике). Остао је за будућа поколења чувен као етимолог. У овом опредељењу, схваћеном шире него што су га схватили неки ранији писци етимолошких речника, он је успешно искористио познавање романских балканских говора, затим албанског, новогрчког, турског и мађарског језика, као и своја друга општа лингвистичка знања.⁵⁸ Рајко Нахтигал (доп. чл. 1930. г.) био је компаратиста и слависта широког формата, па су из тога резултирала два синтетичка дела на његовом матерњем, словеначком језику – „Словенски језици“ и „Увод у словенску филологију“. Истицао се познавањем руског језика са његовом проблематицом, а бавио се и албанологијом. Најзад, Стјепан Ившић (доп. чл. 1932. г.) био је признати лингвиста, дијалектолог, акцентолог, поред тога текстолог и посебно добар познавалац глагољских писаних споменика.

Укратко спомињемо дописне чланове иностране слависте. То су били: чувени Антоан Меје (доп. чл. 1920. г.), Француз, у своје време један од најистакнутијих светских лингвиста, стручњак за упоредну граматику најширег обухвата, и у свом многоструком лингвистичком бављењу такође и еминентан слависта (његов прилог о имперфекту, у Гласу 112, 1924, био је леп узврат Српској академији наука, и то управо оне године када је био изабран за члана Француске академије); Норвежанин Олаф Брок (доп. чл. 1920. г.), још крајем прошлог века описивач јужних српских говора, сем тога први фонетичар–компаратиста међу словенским филолозима; Јозеф Зубати (доп. чл. 1926. г.), Чех, писац студија из упоредне граматике за које се говорило да служе као обрасци у тој врсти посла, уз то нарочито познат као стручњак за староиндијску филологију, али и не мањи неговатељ бохемистике; Олджих Хујер (доп. чл. 1936. г.), такође Чех, који је прешао пут индоевропеистике, класичне, прасловенске и чешке филологије, а чије је дело о прасловенској језичкој проблематици било преведено и код нас („Увод у историју словенских језика“, Београд, 1935. г., прев. Хенрик Барић); Пољаци Казимјеж Њич (доп. чл. 1936. г.), стручњак за западнословенске језике, у првом реду свестрани полониста, нарочито дијалектолог пољског подручја, и Тадеуш Лер-Сплавински (доп. чл. 1940. г.), познати лингвиста, поред тога истраживач словенске етногенезе.

Кандидатуре и избори свих тих година били су вршени највише према сугестијама Александра Белића, тада једног од најауторитативнијих слависта не само у југословенској средини. Овај одбир, као што се може видети, био је добро одмерен. То што се међу новим чла-

⁵⁸ У Скоковим *Лексиколоџијским студијама* (1948. г.) привлачи пажњу његова теза о гласу „јат“, а то је проблем који ни данас не силази са страница стручних публикација.

новима не налазе имена српских, београдских научника, треба приписати трагичном проређивању српске интелигенције уопште у годинама Првог светског рата, као и томе што, с друге стране, следећа генерација ученика београдске катедре (такође донекле осиромашена неповољним околностима) тада још није била стасала до најкрупнијих домета.

Приказ Академијине делатности настављамо, најпре, даљим излагањем о раду Лексикографског одсека, чији су се напори завршили издавањем друге огледне свеске речника. Ово је, уједно, био и најзначајнији преломни тренутак у извршењу тог великог задатка, које је после другог рата кренуло промењеним путевима.

Лексикографски одсек је био обновљен тако што су у њега ушли Александар Белић, Љубомир Стојановић и Љубомир Јовановић. Сарађивали су још: слависта и теоретичар књижевности Радован Кошутић, индоевропеиста, балканолог и романиста Хенрик Барић, као и раније споменути Јеремија Живановић, а кратко време и познати историчар књижевности Миливоје Башић. Првенствено захваљујући Белићу, био је ускоро разрађен нови план рада, у коме су се истицале следеће тачке: ревидирати, како оно што је већ урађено, тако, још више, и саме концепције рада; попуњавати грађу из хрватске књижевности, од Људевита Гаја надаље, систематски прегледати новине и часописе од почетка XIX века, увећавати лексички материјал из књига и из збирки где су показане народне речи; уазбучавати све што је дотле било ексцерпирано. Основно схватање о карактеру будућег речника било је тада скоро до краја заокружено, а при томе је остала да вреди једна од идеја водиља Стојана Новаковића – да извори треба да почињу са Доситејем Обрадовићем. Иако би се од многих оновремених стручњака за српскохрватску лексикографију могло очекивати друкчије опредељење, тј. заснивање описа савременог језика на Вуку, били су и Новаковић и доцнији руководилац овог језичког и културолошког остварења Белић довољно мудри да увиде значај предвуковског доприноса савременом српскохрватском књижевном језику.

Састав сарадничког тима се тридесетих година проширио тиме што су на уобличињу грађе почели радити филолог Милош Московљевић, књижевница Исидора Секулић, историчар књижевности и језички стручњак Драгутин Костић и србохрватиста (дијалектолог и фонетичар) Милош Ивковић. Сем тога, повремено је увећаван број оних који су подвлачили речи у одабраним књигама (међу њима су опет нека истакнута имена), а још више исписивача. Збирке речи из народа и даље су пристизале, при чему ваља истаћи да су се оне овде систематски испоређивале са Вуковим речником и Рјечником ЈАЗУ, а биле су примане тек после оцене о тачности акценатских и дефиницијских података у њима. При Лексикографском одсеку се исто

тако размишљало о томе да материјал треба средити још и на други начин, како би се омогућила израда термилошког речника.⁵⁹

За овај период, до другог рата, А. Белић је рекао да је у Лексикографском одсеку био „богат унутрашњим радом“.⁶⁰ Пред почетак окупације Одсек је располагао са нешто више од три милиона листића.

Друга огледна свеска, у чијој је изради учествовао мали број сарадника, рађена је на упоран захтев министарства просвете тадашње српске владе. Она носи на корицама 1944. годину; према сведочењу А. Белића, Академији је успело да она не изађе из штампе пре ослобођења.⁶¹ С обзиром на озбиљну стручност састављача њеног Увода и невеликог речничког текста (то су били професори универзитета србохрватисти и слависти Радосав Бошковић, Јован Вуковић и Кирил Тарановски), концепција је овде била далеко јаснија и научнија од Иванићевог покушаја, па се о овом, у несрећним околностима изнуђеном раду похвално изразио А. Белић, пишући кратак историјат рада на београдском академијском речнику.⁶²

Међуратне године биле су у Академијиним публикацијама епоха врхунских остварења Александра Белића, а обележене су још веома запаженим студијама Стј. Куљбакина и А. Мусића, као и интензивним проучавањем дијалеката од стране више истакнутих стручњака.

Разгледаће се, прво, оно што није ишло у дијалектологију, а после, засебно, дијалектолошка продукција.

У Гласу 112, 1924, видимо као најранији у овом раздобљу Белићев прилог „О постанку српскохрватских глаголских облика не ђу и сл.“. Шири општесловенски интерес представљала је његова студија „Словенски инјунктив у вези са постанком словенског глаголског вида“, Глас 148, 1932. Овај рад, заједно са „Постанком прасловенске глаголске системе“ (Глас 164, 1935) и још једним из 1955. г., значио је у великој мери откривање оних процеса путем којих се индоевропски глагол преображавао у специфично словенски двовидски. Везе између видске и временске категорије (и ново стварање двовидских глагола у словенском систему) рашчлањавале су се све јасније од једног до другог од ова три рада. Најзад, у Гласу 156, 1933, налазимо две важне расправе Белићеве, једну са широким лингвистичким импликацијама „О значају прилога (адвѐраба) за језичку систему индоевропских језика“, и другу – „Граница слога и састав речи у српскохрватском језику“; овај други рад значио је допринос решавању неких правопи-

⁵⁹ Податак је узет из Годишњака 31, изд. 1923, 120.

⁶⁰ *Увод* (в. бел. 47), стр. XVIII.

⁶¹ Из Годишњака 51, за године 1941–1944, изд. 1946, 326, сазнаје се само толико да је у 1944. г. „слагање довршено и вршене су последње коректорске исправке“. Ова огледна свеска није ушла у Преглед издања САНУ 1847–1959.

⁶² *Увод* (в. бел. 47), стр. XIX–XX.

сних правила код нас, или, тачније, плод већ и ранијих Белићевих размишљања, примењених још у „Правопису српског књижевног језика“ из 1923. г.

Као Посебно издање 91 – Философски и филолошки списи 21, 1932, штампана је Белићева студија „О двојини у словенским језицима“: опсежно истраживање услова који су довели до нестанка ове категорије у словенским језицима, синтаксички обрађено, са приказаним морфолошким траговима двојине, којима се уједно тумаче неки српскохрватски множински облици деκлинације.⁶³ Цело Посебно издање 114 – Друштвени и историјски списи 47, 1936, представљао је „Светосавски зборник I – Расправе“.⁶⁴ У њему се као језичка студија појавило Белићево „Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика“, рад којим се и данас, као актуелним, служе сви који проучавају историју српскохрватског језика. Ту се Белић показао више као филолог него као лингвиста, и то у периоду када су га највише занимала прајезичка и шира лингвистичка питања, па је и заслуга утолико већа, јер је он у овакву проблематику српске филологије, донекле страну не само његовим тадашњим интересовањима, него и његовим склоностима уопште, унео „математичку тачност лингвистичког метода“.⁶⁵

Стјепан Куљбакин се у Академијиним публикацијама најпре огласио „Палеографским и језичким испитивањима о Мирослављевом јеванђељу“ (Посебна издања 52 – Философски и филолошки списи 13, 1925), најисцрпнијом обрадом једног старословенског (редакцијског) споменика које је до тог времена било урађено у српској научној средини. Касније је посветио већу пажњу лексици, из чега је произишла приступна беседа „О речничкој страни старословенског језика“, Глас 138, 1930. У овој расправи, где се критички разматрају и нека ранија гледишта, аутор је дошао до закључка да је старословенски језик, што се лексике тиче, стајао ближе западној јужнословенској групи него источној (бугарској). Потом су дошле „Лексичке студије“ (Глас 182, 1940), у којима је Куљбакин размотрио неке лек-

⁶³ Р. Бошковић: „Мајсторска комбинација филологије и лингвистике, морфологије и синтаксе“, проблем дефинитивно скинут са дневног реда – у напису *Јубилеј професора А. Белића*, Јужнословенски филолог 18, 1949–1950, Бошковићево издавање на стр. 228.

⁶⁴ Још је 1934. г. покренута иницијатива да се обележи седамстогодишњица смрти св. Саве. Такозвана Светосавска комисија је припремила програм прославе. Поводом овог датума изишао је и „Светосавски зборник II“, Посебно издање СКА 125 – Друштвени и историјски списи 50, 1939, са научно обрађеним писаним изворима о животу и раду св. Саве.

⁶⁵ Р. Бошковић, нав. место (в. бел. 63). Историју фонетике у српскословенском периоду Белић је излагао у универзитетским уџбеницима.

сичке и морфолошке архаизме и утврдио везу између језика св. Саве и Климентове књижевне делатности.

Ове Куљбакинове расправе, заједно са другим његовим радовима који нису били везани за Академијину активност, представљају у знатној мери камене темељце савремене српскохрватске палеословенистике.

Август Мусић је обогатио Академијина издања ванредно студиозним, синтетички написаним „Прилозима науци о употреби времена у српскохрватском језику“, који су изашли у три броја Гласа: I – бр. 121, 1926, II – бр. 123, 1927. и III – бр. 126, 1927. На овај рад дао је опширан коментар А. Белић („О употреби времена у српскохрватском језику“, Јужнословенски филолог 6, 1926–1927). Може се закључити да су два истакнута синтаксичара – не само у наведеним студијама – долазила независно један од другог до принципски сличних, тако рећи аналогних закључака о разлици између „непосредног“ и „посредног“ изношења прошлих догађаја, коју су они посматрали и називали различито: Белић – индикатив и релатив, а Мусић – разговор и приповедање.

Пошто се дода још једна Мејеова, већ споменута расправа у Гласу 112, затим Белићево „О чакавској основној акцентуацији“ (Глас 168, 1935) и Решетарев „Језик српскога молитвеника од године 1512“ (Глас 176, 1938), исцрпљују се језички прилози чланова Академије у овом часопису, између два рата. Али је у Гласу сарађивао још један еминентан лингвиста, Хенрик Барић, чије две расправе треба споменути: „Индоевропски палатали“ (ова студија заузима цео број Гласа 124, 1927) и „Праиндоевропска и индоевропска питања“ (Глас 174, 1940).

Својеврсни куриозитет представља податак да је књижевни историчар одн. теоретичар Богдан Поповић (ред. чл. од 1914. г.) одржао 1921. г. приступну беседу на једну филолошку тему: „О положају придева у групи с именицом (у француском и другим језицима)“, о чему је остало сведочанство у Годишњаку СКА за ту годину.

Дијалектолошка проучавања су била значајна и заслужују посебан осврт. У овом периоду се запажа почетак систематичног прикупљања и описивања српскохрватског материјала, што се, наравно, не може – у српској средини – у потпуности сагледати само из публикација о којима је овде реч, пошто су неке такве студије штампане и у часопису Јужнословенски филолог, који тада није био Академијино издање. А. Белић, и сам већ одавно заинтересован за дијалекатске проблеме као кључне у одређивању граница српскохрватског језичког подручја и у неким другим питањима славистике, енергично је подстицао рад у овој области. Под његовим руководством рађене су докторске дисертације, а сам је он већ онда постављао пред науку као важан задатак израду детаљног дијалектолошког атласа и дија-

лектолошких речника.⁶⁶ Ни у овом раздобљу он, иако средовечан човек, није прекидао теренска испитивања: године 1930. проучавао је чакавске говоре на јадранским острвима.

Први послератни Српски дијалектолошки зборник (број 3) изишао је 1927. г., и у њему се нашло више прилога (Д. Вушовића, М. Павловића, Г. Ружичића, М. Станојевића), „разне садржине и разне вриједности“.⁶⁷ По мишљењу Решетаревом, најбоље је успео Ружичићев рад „Акцентски систем пљеваљског говора“. Бројеви 4, 1932. и 6, 1935. чине, у ствари, двотомни „Речник косовско-метохиског дијалекта“ Гл. Елезовића, обимно и значајно дело са много лексичког материјала, диференцијалног према књижевном језику, илустративног за фонетику, морфологију и синтаксу, али често етимолошки погрешно интерпретираног. Број 5, 1933, испуњен је прегледом Б. Милетића „Изговор српскохрватских гласова“: „Први покушај да се утврди српскохрватски књижевни изговор на основу већег броја објеката (35) из различитих наших крајева. Посматрања су контролисана и допуњена експериментално-фонетским методама...“.⁶⁸

Белићева расправа у СДЗБ 7, 1935, „Галички дијалекат“ била је сасвим добра у погледу самог описа стања и порекла говора. Али, уз основну заблуду (као још код Новаковића) да су његови *k* и *i* једнаки српскохрватским *ћ* и *ћ* (или недовољно диференцијални) и уз неке друге непречишћене ставове о изоглосама и о специфичној тежини појединих разлика, изведен је суд о томе да је овај дијалекат један од источних српских. Језичка самосвојност истраженог подручја није навела аутора на закључак да је у питању посебан језик, македонски. (Проблем ни у политичком аспекту није у оно време био постављан.) – Студија Миливоја Павловића „Говор Сретечке Жупе“, СДЗБ 8, 1939, била је оцењена као „рад од крупног методског значаја... обрађен на врло модеран начин“; развој говора је у њој објашњен „с пуним успехом у светлости метанастазичких покрета“.⁶⁹

Још су само два броја Српског дијалектолошког зборника, оба из 1940. г., изишла пре Другог светског рата. У броју 9. налазе се расправа Ј. Рибарића о јужнословенским, штокавским дијалектима у Истри (написана компетентно) и Милетићев „Црмнички говор“, који се од дотадашњих сличних студија разликовао по богатству фонетског и нарочито синтаксичког материјала. У СДЗБ 10. налази се један рад који се односи на ванштокавску проблематику – М. Храсте,

⁶⁶ *Извештај...* (в. бел. 1) 150.

⁶⁷ М. Решетар, *Српски дијалектолошки зборник, књига III* [приказ], Јужнословенски филолог 6, 1926–1927, 252–260.

⁶⁸ Из приказа Д. Вушовића у *Библиографији* Јужнословенског филолога 13, 1933–1934, 301.

⁶⁹ П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, Нови Сад, 1956, 126.

„Чакавски дијалекат острва Брача“; даље, М. Стевановића „Систем акцентуације у пиперском говору“, где се испитани акценат пореди са Даничићевим класичним системом; Ј. Вуковића „Акценат говора Пиве и Дробњака“ (наставак обраде истог говора, објављене у Јужнословенском филологу 17), детаљан и солидан опис, пропраћен упоређењем са акцентуацијом других говора.

Као што се и иначе филолошки материјал појављује ван специјализованих стручних издања, тако је и при СКА било случајева да су се занимљиви дијалекатски подаци износили у етнографским или историјским списима. Овде ће се споменути етнограф Миленко Филиповић, који се за питања некњижевних говора занимао и после другог рата, а који је у периоду о коме је сада реч, у Академијином Српском етнографском зборнику 43, 1928, објавио рад о Височкој Нахији, са добром грађом из једног источнохерцеговачког говора.

Дијалектолошке расправе, публиковане овде и другде у српској средини, значиле су у оно време крупан корак у упознавању те и иначе значајне области међу научним дисциплинама, а осим тога велику помоћ и попуњу за будући академијски речник. Лексика која је већ стручно обрађена доноси лексикографу неупоредиво драгоценија сазнања него што их он добија од „скупљача речи“ аматера.

Живот Српске академије наука између два рата био је обележен културним догађајима који су непосредно или посредно значили датуме за науку о језику, за личности које су се њоме бавиле, као и за садржај публикација у којима је та наука износила своја достигнућа одн. из којих је црпала грађу за себе.

Треба, најпре, споменути два зборника издата у част Александра Белића, поводом двадестпетогодишњице и четрдесетогодишњице његовог научног рада, 1921. г. и 1937. г.

Први зборник су му посветили „његови пријатељи и ученици“, а међу ауторима прилога налазимо имена тада најеминентнијих југословенских слависта – Фр. Рамовша, Стј. Куљбакина, Р. Нахтигала, М. Павловића, Драг. Костића, класичног филолога М. Будимира, као и неких иностраних – Ј. Розвадовског, О. Хујера. Ту се расправљало о важним и за оно време још елементарним проблемима – о етимологији корена који је у називу „Словени“, о неким условима за настанак прасловенског „јат“, о појединим питањима старословенске деклинације и синтаксе, поред друкчијих историјских и дијалектолошких тема. Други зборник⁷⁰ садржи Белићеву библиографију која је дотада изнела већ 316 јединица, а затим чланке и расправе сарадника и ученика – М. Будимира, Стј. Куљбакина, Рад. Грујића, Гл. Елезовића, Бр. Милетића, Р. Алексића, Ј. Вуковића, Р. Бошковића;

⁷⁰ У издању „Младе Србије“. У *Преиледу издања САНУ 1847–1959*. води се као „преузето издање“.

из других центара Фр. Гривеца, Стј. Ившића, Фр. Илеша, М. Мурка, Фр. Рамовша, М. Решетара, П. Скока, а из других земаља и народа Н. ван Вејка, Ј. ван Гинекена, Ш. Дилса, Р. Јакобсона, С. Карцевског, Т. Лер-Сплавинског, Н. Трубецког, М. Фасмера, Л. Хјелмслева и многих других. Овде се, релативно, смањује број прасловенских и старословенских општих тема за рачун проблемског детаљисања, што је, из руку репрезентативног ауторског збора, одразило кретања славистичке науке тих година.

Стогодишњица Даничићевог рођења била је обележена научним скупом и издањем његових дела.

Свечани дводневни скуп отпочео је 18. октобра 1925. г. говором председника СКА Јована Цвијића, после кога је А. Белић говорио о Даничићевом животу и раду, а Т. Маретић о књижевном раду Ђуре Даничића у Југославенској академији знаности и умјетности. У Годишњаку 34 (изд. 1926. г.) налазимо текст о Даничићу, који је Белић читао на свечаној седници а који је после тога не једном био прештампаван. Између осталог, овде је речено да је Даничић био аналитичар без премца, а у вези с његовом научничком и културолошком мисијом – да је дошао као „згодан човек у згодно време“ и да је узлетео тако високо, да генерација која је дошла после њега није могла у истим размерама да га следи. Ово су биле оцене које су се у вези с Даничићем наводиле и у разним каснијим евокацијама.

При Академији су том приликом изишле три књиге: Посебна издања 54, 1925 „Ђ. Даничић, Ситнији списи I“ (критика, полемика, историја књижевности), под редакцијом Љ. Стојановића; Посебна издања 55, 1925 „Даничићев зборник“, под редакцијом А. Белића – у њему су били научни прилози чланова Академије и неких других стручњака, сви мање-више посвећени питањима непосредно везаним за делатност онога чије се име славило; Посебна издања 58, 1925 „Ђ. Даничић, Српски акценти“, под редакцијом М. Решетара. (У серији Философски и филолошки списи те књиге носе бројеве 14, 15, 16.)

Поводом ове прославе били су изнети предстојећи задаци савремене науке о српскохрватском језику, о историји, старој књижевности и етнографији. Заправо, још је 1920. г. било одлучено да Ватрослав Јагић предложи нацрт по коме би се издавали стари српски споменици, сагласно захтевима савремене филолошке науке; 1921. г. је било говора о даљем издавању старих записа и натписа, које би требало да се концентрише при Академији. Октобра 1925. г., у оквиру Даничићевог јубилеја, више чланова Академије је изнело своје разрађене предлоге. Тако је Љ. Стојановић предложио попис свих јужнословенских, ћирилских и глагољских, рукописа до краја XVII века; А. Белић и Стј. Ившић – поновно издање свих повеља, писама и сличних списа на народном језику до краја XV века; Ившић је, сем тога, сугерисао фотокопирање највреднијих рукописа „у јефтиној техници“,

у циљу спасавања њихових садржинских вредности од евентуалног пропадања; О. Хујер, М. Мурко и А. Белић су дали идеју о великом етимолошком речнику словенских језика; Стј. Куљбакин и А. Белић – о старословенском речнику (давнашњи императив наше науке, тј. да се заједно са ЈАЗУ настави отпочети Вондраков рад, како је стајало у њиховом образложењу); А. Белић и Стј. Куљбакин – такође и о допуни Даничићевог Рјечника из књижевних старина српских. Било је и других планова.

Године 1928. А. Белић је категорички поновио да треба прегледати све рукописе српске редакције у свим европским библиотекама и снимити све важније писане споменике, и исто тако издати допуну Даничићевог речника; „у први мах“ требало би штампати српске средњовековне биографије. Предлози о издавању биографија чули су се и 1935. г., када је та иницијатива била предата на разраду А. Белићу и Павлу Поповићу.

Данас можемо рећи да ништа од предложенога није кренуло оним интензитетом како су учесници скупа 1925. г. и каснијих разговора замишљали. Предложени задаци су били зналачки сагледани, али у оно време научни рад није био у потребној мери усредсређен, чланови Академије и други научници ишли су за својим индивидуалним интересовањима. После Другог светског рата неке од тих замишљених су почеле да се остварују, истина, не увек при Академији.

За Академију је био велики губитак смрт Љубомира Стојановића 1930. г. Поред онога што је било раније речено, истаћи ћемо овде беспримерно упорно и савесно сакупљање и издавање српских писаних споменика различитог карактера, које је Стојановић предузимао. Он је издао преко десет и по хиљада старих записа и натписа, два тома старих повеља и писама, затим старе родослове и летописе; поред тога, приредио је за штампу седам књига Вукове преписке и девет књига његових скупљених народних песама, а посебан је био његов труд око описа рукописа и старих штампаних књига у Академијином Архиву (изд. 1901. г.) и у Народној библиотеци Србије (изд. 1902. г.). На све ово треба подсетити овом приликом, јер тај Стојановићев материјал и данас корисно служи историчарима језика у њиховим трагањима.

Преглед међуратне делатности СКА на филолошким и лингвистичким задацима завршава се једном изузетно значајном публикацијом. Као Посебно издање 134 – Философски и филолошки списи 35, 1941, изишла је позната књига А. Белића „О језичкој природи и језичком развоју – лингвистичка испитивања“. Понекад се она води под 1945. годином, пошто је издата непосредно пред рат, те за време непријатељске окупације није била коришћена. (Мало је позната појединост да је Белић, подносећи тај свој рад на приказ скупу „Академије филозофских наука“ 5. јуна 1939. г., овом делу дао наслов „О природи и суштини језика – лингвистичка истраживања и размишља-

ња“.) Дело представља синтезу дотадашњих Белићевих лингвистичких проучавања, а заједно са каснијом књигом истог назива – и синтезу његових размишљања у тој области уопште. Пошто пишчеве идеје овде не могу бити ни приближно побројане, рећи ће се само да је ту нарочито вредно учење о јединству синхроније и дијахроније језичких појава, о јединству услова под којима се те појаве стварају (ти су услови названи константама), даље, рашчлањење појмова о синтагми, оштри и умногоме коначни закључци о томе шта је реченица са својим члановима, у чему је природа именичке речи, итд. У књизи се мање говори о фонетским и о стилистичким проблемима. Према запажању М. Ивић, Белићева схватања о томе да значење именице подразумева „збир особина“ значило је чак антиципацију неких ставова у много касније формираној генеративној граматизици.⁷¹

Пошто се разгледају Академијине активности, не могу се заобићи два часописа за језичка питања, које је покренуо А. Белић: *Јужнословенски филолоџ* од 1913. г. (до другог рата седамнаест књига) и *Наш језик* од 1932. г. (до другог рата седам књига и једна свеска осме). Додуше, то нису била издања СКА,⁷² али је чињеница да су се кроз та гласила остваривали поједини задаци који су се и иначе постављали пред националну културу и пред Академију, и да су у њима велики део своје научне креације публиковали управо чланови Академије, тадашњи и будући. У Јужнословенском филологу су објављиване дисертације тада немногобројних доктора филолошких наука, затим добре дијалектолошке студије и друго, као и веома ажурно праћена светска наука. *Наш језик* је у оно време био углавном часопис за неговање језичке чистоте, за осавремењено језичко „паљетковање“. То су биле две едиције које су допуњавале издавачку делатност саме Академије. Академијина издања су се придржавала крупнијих прокламованих задатака, а јасно је да су приликом извршења тих задатака наилазила и питања нешто мање специфичне тежине, као и аутори који нису били чланови Академије; међутим, у садржају научног рада нису могле и не могу да постоје међе.

Биће довољно ако се каже да је А. Белић у бројевима од 1 до 17 Јужнословенског филолога објавио деведесет четири прилога, не рачунајући високо професионалне библиографске анотације; Стјепан Куљбакин шездесет један прилог, Љубомир Стојановић тринаест; за-

⁷¹ *Актуелнось Белићевих погледа на именицу*, Зборник радова о Александру Белићу (в. бел. 50) 159–171; *Pravci u lingvistici* (в. бел. 35) 87.

⁷² У овом раздобљу *Јужнословенски филолоџ* није био везан ни за једну установу (издавао га је А. Белић уз сарадњу уредништва, састављеног већином од југословенских академика), али су га помагали и Академија и Београдски универзитет. *Наш језик* је био орган Лингвистичког друштва при Филозофском факултету Београдског универзитета.

тим, да је у том часопису било много сарадника из осталих југословенских научних средишта, а и из других држава – у овом периоду око двадесет пет, међу њима и такви као што су били В. Јагић, А. Шахматов, А. Меје, Н. Дурново, А. Вајан, Н. ван Вејк и други. У Нашем језику, у седам предратних годишта, налазимо седамдесет пет Белићевих прилога, од којих неки могу да се сврстају међу његове значајније радове. Ту видимо вредну сарадњу будућег академика Михаила Стевановића и многих других аутора, међу њима загребачких стручњака са Маретићем и Решетаром на челу, па и једног странца (Станислава Роспонда).⁷³

Ово што је речено о два часописа дочарава најпре неуморну вољу и активност дојена језичких проучавања при Академији А. Белића (који је у међувремену, 17. фебруара 1937. г., постао њен председник), а затим интензивни рад осталих научника те епохе. Рецимо још да је Белић у овом раздобљу представљао српску лингвистику на многим међународним скуповима, општелингвистичким и славистичким, нпр., 1933. г. у Риму, 1934. г. у Варшави, 1936. г. у Копенхагену. Био је одређен да иде на Међународни конгрес лингвиста у Бриселу, од 28. августа до 2. септембра 1939. г. Овај конгрес, као ни трећи славистички у Београду ујесен 1939. г. (за који су већ били штампани реферати) нису одржани због трагичног преокрета у светској ситуацији.

Као што је већ било споменуто у претходном одељку, Академија је помагала научне активности из својих задужбинских средстава. Из фонда Нићифора Лучића помогнута је израда прилогâ у СДЗБ 3 (Д. Вушовића) и у ЈФ 9, 1930 (где су се вредним студијама огласили Г. Ружичић, Д. Вушовић, Р. Алексић и П. Ђорђић). Штампане ЈФ 9, 1930, добило је финансијску помоћ из фонда Љуб. Радивојевића, одакле су подржани још неки бројеви ЈФ и један број НЈ. Двотомни речник Гл. Елезовића уживао је помоћ фондова Николе Крстића и Вељка Савића, а из овог другог фонда финансирана је и Белићева студија о двојини у словенским језицима. Постојао је фонд Каменка и Павла браће Јовановића, који је послужио као испомоћ у издању Белићевог „Галичког дијалекта“. Овим се примери те врсте не исцрпљују. Академија је материјално помагала нарочито дијалектолошка испитивања, као и проучавања у области фонетике којима се бавио Бр. Милетић.

VI

Први послератни Закон о Српској академији наука објављен је 30. јуна 1947. г., и тада је Академија, снажним замахом, претворена у организовану на нов начин, веома активну научну установу. Истина,

⁷³ Библиографију по писцима за Јужнословенски филолог и Наш језик од њихових почетака до 1973. г. израдила је Јованка Миловановић са сарадницима, Наш језик н. с. 20/1–5, 1973–1974, 45–143. Није узета у обзир свеска 1. осме књиге НЈ (1941. г.).

тежња за таквом променом осећала се већ и пре другог рата, а увиђала се и потреба за отварањем, у сусрет корисницима, Академијиног Архива, њене Библиотеке и др.

Првих година после рата основано је при САН око двадесет пет научних института, поверено јој је као право и као задатак да изграђује стручне кадрове и да додељује докторска звања. Њени институти су засновали своје програме и покренули часописе.

Тада је створен и Институт за српски језик (традиционално назван тако у сазвучју са именом одговарајуће националне установе, а и због неустаљеног именовања у јавној употреби); он је марта 1958. г. био преименован у Институт за српскохрватски језик, на иницијативу тада изабраног дописног члана Михаила Стевановића у складу са познатим закључцима Новосадског договора 1954. године. Институт је био непосредни наследник бившег Лексикографског одсека, али је одмах почео да умножава своје научне циљеве. Истовремено, бивша „Академија философских наука“, под чијим су се старањем налазила језичка истраживања, названа је „Одељење литературе и језика“ (то се име 1968. г. променило у „Одељење језика и књижевности“).

Напоредо са оваквим оживљавањем радних програма добила је полет и сарадња са тадашњим другим двама југословенским академијама, загребачком и љубљанском, које су кретале у истом смислу. На пример, године 1947. се предлагало да као међуакадемијски задатак отпочне израда речника књижевних југословенских старина, затим речника средњовековног латинитета, топографског речника Југославије итд., паралелно са заједничким истраживањем страних архива, фотокопирањем важне документације и др. Пошто су и ове три и остале касније основане академије ускоро широко развиле своје делатности онако како нису могле слутити генерације тадашњих првих иницијатора, највећим делом предратних академика, то су се заједнички пројекти, уколико их је било, даљих година усмеравали у друге научне просторе и друкчијим путевима.

Велики елан првобитне институционализације научног рада почео се педесетих година стишавати, због тога што чланство Академије (редовно и дописно) није било довољно да би могло да прати све институтске пројекте, још мање да руководи свим институтима. Многи институти су се од 1954. г. осамостаљивали, при чему је Академија задржавала статус њихових саоснивача. Институт за српскохрватски језик је те године проглашен за установу са самосталним финансирањем, а као самостална институција основан је 25. марта 1961. г.⁷⁴ После 1960. г. је на његовом гласилу, Јужнословенском фи-

⁷⁴ Нема потребе да улазимо у појединости правних односа и промена.

лологу, престало да стоји име САНУ као саиздавача, а после 1961. г. промена је уследила и на корицама институтског часописа Наш језик. Институт је ипак остао везан многим нитима за Академијине активности.

Управо због показаних промена биће целисходно да се делатност која се односи на науку о језику у последњем четрдесетогодишњем периоду прикаже у два засебна одељка. У првом ће бити речи првенствено о Институту и његовим издањима, која су истовремено била и Академијина издања. Тај временски одсек био је уједно завршетак Белићеве епохе: Александар Белић је умро 1960. г. У другом одељку сâм Институт више неће бити у средишту излагања, али се и овде његови пројекти повезују са Академијиним иницијативама, односно обрнуто – Академија за своје активности налази сараднике међу члановима Института за српскохрватски језик. Велики описни речник остаје и даље њихов заједнички задатак, који се остварује на основу претходног вишедеценијског Академијиног труда око прикупљања грађе и концепцијског усмеравања.

Преглед лингвиста чланова САН (САНУ од 1959. г.) може се дати испред споменуте поделе на два периода. Своје највише признање Академија је додељивала са потребном мером критичности, тако да је за четрдесет последњих година од стручњака за српскохрватски језик из СР Србије било изабрано само седам дописних чланова, од којих су четири даље постали редовни. То су научни радници чија се делатност при самој Академији (сем у случају једног раније преминулог) протезала подједнако кроз оба назначена раздобља. Што се тиче двојице Југословена – новоизабраних чланова ван радног састава и неколико странаца, њихов се рад, уз велике посредне заслуге за науку, није при Академији непосредно остваривао, па ни у том погледу нема разлога за раздвајање чланства по означеним периодима.

У обновљеној Академији од лингвиста као редовни члан се за текао из ранијег времена само Александар Белић, као дописни од Југословена Фран Рамовш, Петар Скок, Рајко Нахтигал и Стјепан Ившић, а такође и инострани научници Олаф Брок, Казимјеж Њич и Тадеуш Лер-Сплавински. Године 1946. је изабран за дописног члана Глиша Елезовић, један од првих Белићевих студената. Он је од самих почетака свог научног рада био заинтересован за проблеме косовско-метохијских говора, како се у претходном одељку могло видети; осим тога, од 1931. г. сарађивао је у Академијином Одбору за источњачку грађу као добар историчар, уз то као познавалац турског и албанског језика и критички коментатор турских историјских извора. Даље спомињемо само лица и године избора, остављајући податке о раду за излагање које следи: Михаило Стевановић (доп. чл. 1958. г., ред. чл. 1963. г.); Миливој Павловић (доп. чл. 1972. г.); Павле Ивић (доп. чл. 1972. г., ред. чл. 1978. г.); Милка Ивић (доп. чл. 1976.

г., ред. чл. 1983. г.); Ирена Грицкат-Радуловић (доп. чл. 1978. г., ред. чл. 1985. г.); Митар Пешикан (доп. чл. 1985. г.). За члана ван радног састава при Одељењу литературе и језика изабран је 1963. г. Блаже Конески, најистакнутији македониста, како на пољу језичке науке, тако и у домену књижевности, а 1985. г. признати словениста, али и србохрватиста Јанко Јуранчич. Не треба мимоићи врсне познаваоце класичних језика, такође академике: Милана Будимира (доп. чл. 1948. г., ред. чл. 1955. г.) и Милоша Ђурића (доп. чл. 1955. г., ред. чл. 1961. г.), као ни истакнутог стручњака за романистику Миодрага Ибровца (доп. чл. 1968. г., ред. чл. 1970. г.): њихов је рад у сваком случају значајан, у разним облицима, велики допринос српској националној култури.

Проглашавајући стране научне раднике за своје чланове (у статусу дописних до 1960. г., после тога у звању „иностранних чланова“), Академија је у области науке о језику одала признање најугледнијим светским славистима, одабирајући међу њима оне који су се интересовали и за наш језик или су били осведочени пријатељи наше земље и радо виђени гости.

Роман Јакобсон (1955) био је русиста, слависта и лингвиста саввим изузетног формата, при том научни космополита; један од оснивача Прашког лингвистичког круга, утемељивач лингвистичке, „семиотичке“ поетике и посебно заслужан за развој фонологије. Француз Андре Вајан (1955) између два рата усавршавао се у Југославији, што је после уродило студијама о пореклу дубровачког литерарног језика и о Доминку Златарићу (I књ. Фонетика, 1928. г., II књ. Морфологија, 1931. г., III књ. Синтакса, посмртно изд. 1979. г.), као и граматиком српскохрватског језика (са А. Мејеом, 1924. г., 1952. г.); бавио се прасловенским, старословенским и савременим славистичким проблемима. Андре Мазон (1959), један од најпознатијих француских слависта, занимао се, што се наше земље тиче, питањима везаним за Вука Караџића, а исто тако и македонским дијалектима. Виктор Виноградов (1959) је био и остао до нашег времена најистакнутији совјетски русиста свих последњих деценија. Пољак Жежи Курилович (1959) био је познат по индоевропеистичким, балтословенским и нарочито акцентолошким преокупацијама високог домета. Чех Бохуслав Хавранек (1965) је такође имао заслуга у руковођењу Прашким лингвистичким кругом; његова ужа струка је била бохемистика. Витолд Дорошевски (1971), Пољак, бавио се лексикографијом и лексикологијом, поред других проблема из области граматике, поетике и опште лингвистике. Норвежанин Арне Галис (1981) увек је показивао током научног рада велики интерес за српскохрватски језик, нарочито за његову синтаксу, премда је он стручњак општесловенског профила. Најзад, Никита Толстој (1985) представља у савременој славистици признатог стручњака међународне репутације, поред тога што је одличан познавалац нашег језика.

VII

Институт за српски језик био је основан 15. јула 1947. г.⁷⁵ Са Александром Белићем на челу, са дописним чланом Гл. Елезовићем, професорима универзитета М. Стевановићем, М. Павловићем, Р. Алексићем, Р. Бошковићем и филологом М. Московљевићем у научном и организационом руководству, затим са више предратних, осведочено културних средњошколских професора, са нешто млађих сарадника и неколико послератних студената – нових асистената (међу њима су били П. Ивић, М. Ивић и И. Грицкат), Институт је најпре закорачио у свој главни посао, у израду Речника српскохрватског књижевног и народног језика.

Готово сви услови су се већ били стекли да се приступи издавању овог капиталног дела. Преостајало је само оно што се, тако рећи, не може никад ни сматрати до краја стеченим и припремљеним. Прво, то је било даље исписивање грађе, поглавито хрватске, која још увек није била заступљена у нужној сразмери, као и оне најновије, која би одсликавала измењени и убрзани друштвени, литерарни, стручни и научни ход поратне Југославије. Такво принављање захтевало је, неминовно, и нове провере, убацивање међу постојеће листиће и сл., при чему је и стара грађа морала бити верификована. У овом периоду се исто тако увидело да нису у довољној мери ексцерпирани речници и други извори енциклопедијског и терминолошког карактера. Нешто касније се приступило још једном послу, који је по својој природи значао старање о грађи и није се уливао у видљиве резултате рада: интегралним реконструкцијама појединих занимљивих збирки, које су у своје време, као уникатни листићи, биле растурене међу осталим поцрпним материјалом. И даље – било је неопходно да се развија лексикографско искуство, а то је облик интелектуалног прегнућа који се шири не само са сваким новоприспелим лексикографом, већ и са сваким даљим томом Речника. Речник, израђен већ до преко средине азбуке, и дан-данас доноси са собом нову, понекад сасвим непредвиђену проблематику.⁷⁶

Неке од последњих основних поставки биле су уношене у рад на Речнику тек у овом раздобљу. Године 1949. је одлучено да се у

⁷⁵ Подаци о делатности Института црпу се из прегледа М. Стевановића, објављеног поводом двадесетпетогодишњег јубилеја: *Институт за српскохрватски језик и његови програми његова рада*, затим из сличне хронике Б. Аранђеловић-Живковић поводом тридесетогодишњице Института (обоје в. у бел. 48), даље, из институтских и академјских публикација, као и из личног познавања прилика од самог почетка.

⁷⁶ На пример, наилазећи на речи са новом префиксацијом, после искуства од преко тридесет година рада, обрађивачки колектив је у положају да размишља о неким чак елементарним лексикографским „замкама“, не поводећи се за другде у словенском свету прихваћеним, обично површнијим решењима.

њега укључују и топоними и лична имена одн. презимена (с чиме је у вези било колебања све до 1953. г.); године 1952. одржан је за обрађиваче први курс о акцентовању; 1955. г. је решено да се у Речник уносе икавизми, да се обрада термина шаље на проверу одговарајућим стручњацима, да се идиоми и фразе дају на крају целе обраде једне речи, а не уз поједина значења. Те године су коначно израђена упутства за обрађиваче, којима се, уз касније модификације и допуне, они углавном и данас служе. Изузетно је савесна била дугогодишња спољна сарадња професора Тодора Маневића при утврђивању турских етимологија.

Неколико извода из поменутог Стевановићевог прегледа⁷⁷ дочараће напоре почетних обрађивачких тимова, напоре који су, како су ту описани, трајали првих десетак година.

„Број сарадника Института, на почетку више хонорарних него сталних, растао је из године у годину, али међу њима најпре скоро да и није било стручно изграђених за прави лексикографски посао. И у почетку су сарадници, скоро сви неупућени у рад на изради речника ове врсте, један другог исправљали и један од другог учили. Проф. Белић је давао упутства за рад. [... Старији научни радници], распоређени у групе, с нешто искуснијим обрађивачима исправљали [су] обраде других сарадника. Те су се обрађивачке групе, размењујући међусобно обраде, прегледајући их и исправљајући, и саме училе на њима [...] Али, када се коначно приступило изради I књиге Речника, све те обраде, од почетка до краја слова *и*, послужиле су углавном само као груба грађа, на којој је све изнова детаљно рађено, уз претресање свих листића“.

Пре изласка првог тома појавила се, 1953. г., „Огледна свеска Речника српскохрватског књижевног језика“, намењена интерној употреби, као нека врста упутства и угледа сарадницима. Ту су на 32 стране биле обрађене различите речи (од *абез* до *ја*), са семантички и технички доста неискристалисаним дефиницијама. Тим поводом се може рећи само толико да су техничка решења била касније измењена, а идентификација значења се усавршила, тако да овај оглед није имао неког одјека у даљем раду.

Прилив листића од скупљача из народа трајао је и даље. Петар Шоћ је неуморно допуњавао збирку речи из Црне Горе, Димитрије Чемерикић из Призрена итд. Тога посла су се током времена све више прихватили ишколовани филолози србохрватисти.

Први том Речника је изишао 1959. г., под главном редакцијом А. Белића и са његовим информативним предговором. Белић је учествовао и у припремама даље грађе, али је смрт спречила да се његово име појави на следећим књигама. Речник се од почетка до

⁷⁷ Бел. 48, стр. 5–6.

наших дана ради као велико једнојезичко лексикографско дело – тезаурус, са свим потребним граматичким, нормативним и терминолошким одн. стилистичким и сличним квалификаторима уз одреднице, са потврдама за употребу речи у облику цитата из грађе, са фразеологијом и са документацијом из народних пословица и загонетака. Постављена су одређена ограничења једино у круговима граматичких изведеница (нпр., глаголске именице, деминутиви и др.), географских речи и термина, а не показују се ни *verba obscoena*.

Разумљиво да је појава првог, толико очекиваног тома овог новог дела словенске лексикографије изазвала интересовање, те су се о њему неко време појављивали прикази, у Југославији и у иностранству. Рецензенти су нарочито истицали богатство лексичког фонда у њему, какво се ретко виђа у сличним делима.⁷⁸ Прикази следећих томова су се, природно, сасвим проредили, пошто целине још нема.

Институт је исто тако прихватио да издаје два часописа, који пре другог рата нису представљали Академијина издања.

Први послератни, осамнаести том Јужнословенског филолога, из год. 1949–1950, садржао је као уводни чланак врсту аутореперата А. Белића поводом његове књиге „О језичкој природи и језичком развиту“. Аутор је у уводу објаснио да га није задовољавало познавање језика схваћено у смислу традиционалне историјске граматике, већ је желео да проникне у унутрашњи живот и у природу језика, који су у извесном смислу за све језике исти. У овом тому ЈФ налази се још једна занимљива расправа А. Белића (о тзв. депрефиксацији) и више његових приказа. Ова је књига била обележена последњи пут неколиким заосталим прилозима Стј. Куљбакина (који је умро за време окупације), једним чланком из пера тада такође већ покојног иностраног сарадника Н. ван Вејка, професора балтијске и словенске филологије у Лајдену, затим београдских академика Гл. Елезовића и историчара Николе Радојчића, двојице академика из Хрватске одн. Словеније П. Скока и Р. Нахтигала, проф. унив. М. Стевановића, поменутих првих асистената Института (са којима је заједно отпочео научни рад и Иван Поповић), као и неких других. Хроника овог првог послератног броја забележила је прославу стогодишњице Вукове победе на пољу наше филологије, затим педесетогодишњи јубилеј научног рада А. Белића и прославу 125-годишњице Даничићевог рођења. У библиографији је нотирано и у многим случајевима зна-

⁷⁸ На пример, Л. Киш: »Das mächtige, auf 300–400.000 geschätzte Stichwortmaterial erhebt das Grosswörterbuch der Serbischen Akademie auf die Stufe eines Thesaurus, und das Werk wird dadurch dem russischen akademischen Wörterbuch von A. A. Šachmatov einigermaßen ähnlich. In dieser Hinsicht unterscheidet sich das Wörterbuch wesentlich von den modernen Wörterbüchern der übrigen slawischen Literatursprachen, bei denen keine verhältnismässige Vollständigkeit erstrebt wurde [...]«, *Studia slavica* 9/1–4, Будимпешта, 1963, 111.

лачки резимирано преко 1600 дела и расправа из области науке о језику, објављених на земљишту Југославије од 1939. г. до 1949. г.

Проговориће се укратко о шест следећих бројева ЈФ, до 24-ог закључно из године 1959–1960, где је саопштено о Белићевој смрти, а где је Академија последњи пут фигурирала као саиздавач.

Сам А. Белић је у њима објавио још осамнаест прилога, међу којима би требало издвојити као најзначајније „О књижевним језицима“, „Из српскохрватске акцентуације и дијалектологије“ (19, 1951–1952), „О значају синтагме за развитак језичких појава“ (20, 1953–1954), „О глаголима са два вида“ (21, 1955–1956), „Периодизација српскохрватског језика“, „О значају западног штокавског говора за историју српскохрватског језика“ (23, 1958). М. Стевановић је дао вредне прилоге о Његошевом језику – проблему који га је занимао током више десетина година: „Неке особине Његошева језика“ (19, 1951–1952), „Значење имперфекта према употреби у језику П. П. Његоша“ (20, 1953–1954). Од принципског су значаја његове расправе „Начин одређивања значења глаголских времена“ (22, 1957–1958) и „Карактер одредаба самосталних речи и разлике међу њима“ (23, 1958). Разуме се, Стевановић је био најпозванији да поводом смрти А. Белића (када је преузео руковођење Институтом и главно уредништво два часописа) напише некрологе о своме претходнику, у облику свеобухватних прегледа Белићевог научног рада: „Осврт на Белићево учење о језику“ (Јужнословенски филолог 24, 1959–1960) и „Александар Белић“ (Наш језик н. с. 10/3–6, 1960). М. Павловић је у овом периоду дао у ЈФ доста стручних приказа, неколико етимолошких и дијалектолошких прилога, као и запажене чланке: „Перспективе и зоне балканистичких језичких процеса“ (22, 1957–1958), „Основи проучавања језика и стила наших књижевника“ (23, 1958). У броју који је почињао вешћу о Белићевој смрти Павловић је такође посветио један прилог свом учитељу, дајући шири преглед његових активности уопште: „Дело Александра Белића“ (24, 1959–1960).

Међу истакнуте представнике тадашње средње генерације лингвиста спадао је професор универзитета Радосав Бошковић, кога је само здравствено стање омело да се уздигне до највиших степеница научног признања. Истина, његова сарадња у самим Академијиним гласилима није била велика. У предратној серији ЈФ био је штампан његов међународно запажен рад „Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници“ (15, 1936), док су се у поратним бројевима пре 1960. г. појавила из његовог пера само два некролога.

У Јужнословенском филологу су објављивали прве веће радове и представници следеће генерације лингвиста одн. филолога, која је стасала после Другог светског рата. Четворо међу њима данас су чланови Академије (од њих су троје поменути напред, четврти је почео

свој рад нешто касније), док је двојицу смрт пресрела на њиховом сигурном путу до ове почаст. П. Ивић је од почетка показивао изразити афинитет према питањима дијалектологије, па је са занимањем пратио и приказивао одговарајућа дела других стручњака. Од његових чланака се истичу: „Систем значења основних претериталних времена у говору Галипољских Срба“ (20, 1953–1954), „О неким проблемима наше историске дијалектологије“ (21, 1955–1956), „Значај лингвистичке географије за упоредно и историско проучавање јужнословенских језика и њихових односа према осталим словенским језицима“ (22, 1957–1958). М. Ивић је такође публиковала приказе из оних области које су је највише привлачиле (синтакса и општа лингвистика), при чему је одмах била видљива њена предилекција за савремена научна кретања. Њени значајнији чланци су били: „О предлогу *йо* у српскохрватском језику“ (19, 1951–1952), „Из проблематике падежних временских конструкција“ (21, 1955–1956), „Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику“ (22, 1957–1958). И. Грицкат: „Још о трећој палатализацији“ (19, 1951–1952), „Деминутивни глаголи у српскохрватском језику“ (21, 1955–1956), „О неким видским особеностима српскохрватског глагола“ (22, 1957–1958), прикази, као и библиографија радова Александра Белића (дата у књ. 24, 1959–1960, касније комплетирана). Митар Пешикан: „О означавању *ј* у првобитној словенској азбуци“ (24, 1959–1960).

Сарадња Ивана Поповића била је у ЈФ брзо прекинута, тако да у два послератна броја налазимо свега једну његову етимолошку расправу – „О словенским коренима *bǫb- и *rǫr- и неким њиховим дериватима“ (19, 1951–1952) и неколико приказа. Међутим, прилика је да се на овом месту наведе Поповићево учешће у другој Академијиној публикацији, у Зборнику радова Византолошког института, где се у неколико прилога почео огледати његов интерес према лексиколошким питањима у балканској миксоглотији; нпр., „Грчко-српске лингвистичке студије“ (књ. 2 и 3, 1953. и 1955), два рада о грчким позајмицама код Хрвата одн. у источнословенским језицима (5, 1958) и др. Берислав Николић се развијао као дијалектолог и акцентолог, премда се касније прихватао и других тема. Поред неколико приказа, он је у овом периоду објавио у ЈФ своје прве радове: „О говору Срема“ (20, 1953–1954), „Данашњи тршићки говор“ (23, 1958) и још неке.

Са својим давнашњим угледом часопис Јужнословенски филолог је у првих неколико послератних бројева већ успео да привуче сараднике знатног реномеа: из наше земље Милана Будимира, Драгољуба Павловића, Николу Радојчића, Ђорђа Сп. Радојчића, Кирила Тарановског, Мата Храстеа, Ива Франгеша, Францета Безлаја, Рудолфа Коларича, Рајка Нахтигала, Тинета Логара, Блажа Конеског, Харалампиа Поленаковића, Јована Вуковића; из иностранства Андреа

Вајана, Едуарда Беглина – међутим, инострана имена су на страницама ове публикације учестала тек у каснијим годинама.

Као што је било напред речено, часопис Наш језик је од почетка ставио себи у задатак да негује културу српскохрватске речи, те да у том смислу служи као путоказ наставницима и широј публици. То не значи да се у њему нису појављивали радови не само од истинске научне вредности, него и од специјалнијег интереса. Без навођења наслова, истакнимо поново на првом месту неуморну сарадњу А. Белића, са чијим потписом у девет првих послератних годишта (одн. од броја 1. нове серије) налазимо равно педесет чланака, не узимајући у обзир непотписане или друкчије обележене прилоге.⁷⁹ Не мањи труд у овај облик делатности Института за језик улагао је М. Стевановић. Пошто се овде разгледају институтске публикације само из раздобља Академијиног учешћа у њиховом издавању, преглед нас води до 1961. године закључно, до које је изишло једанаест књига Нашег језика, свака од по више свезака. У њима постоји 56 Стевановићевих већих и мањих чланака. Исто су тако у овом часопису сарађивали и скоро сви напред навођени, као и неки други србохрватисти, који су у овим својим прилозима решавали језичка питања нешто мањег значаја и мањег опсега. То су били (азубчним редом): Р. Бошковић, Ј. Вуковић, И. Грицкат, Гл. Елезовић, Драгиша Живковић, М. Ивић, П. Ивић, познати лекар и филолошки ентузијаст – лексикограф Александар Костић, Миодраг Лалевић, Светозар Марковић, Светозар Матић, Бранислав Милановић, полетан филолошки амтер (хемичар) академик Вукић Мићовић, М. Московљевић, Б. Николић, М. Павловић, Асим Пецо, М. Пешикан, И. Поповић, Ђ. Сп. Радојичић, књижевница Исидора Секулић, Петар Сладојевић, Милија Станић, Живојин Станојчић, Игрутин Стевовић и др. Једном је стајало и име Вука Карачића међу именима аутора: наиме, уредништво је, обележавајући 1950. г. стогодишњицу чувеног Књижевног договора Срба и Хрвата о јединству књижевног језика, штампало у броју н. с. 1/9–10 текстове самог Књижевног договора и Правила за јужно наречје, које је саставио Вук, а потписала их још седморица тадашњих гласовитих умика.

Институт је покренуо серију својих посебних издања, у којој су се појавиле две докторске дисертације његових тадашњих асистената, брањене 1953. г.: књ. 1 – Пос. изд. САН 223, 1954: И. Грицкат, „О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама“; књ. 2 – Пос. изд. САН 227, 1954: М. Ивић,

⁷⁹ Утврђено је да од прве свеске НЈ, 1932. г., до своје смрти 1960. г. Белић само у трима свескама није имао свог прилога (в. код М. Стевановића, *Александар Белић*, НЈ н. с. 10/3–6, 1960, 69). За то време изишло је укупно 99 свезака – једноброја, двоброја или четвороброја.

„Значења српскохрватског инструментала и њихов развој“. И даље: књ. 3 – Пос. изд. САН 318, 1959: Драгутин Симоновић, „Ботанички речник научних и народних имена биљака са именима на руском, енглеском, немачком и француском језику“. Како је после дошло до одвајања од Академије, Институт за српскохрватски језик је наставио да повремено издаје посебне књиге са докторским дисертацијама или опсежним студијама сарадника, у облику Библиотеке Јужнословенског филолога.

Институт се интерно делио на секције, тако да је у то време постојала секција за дијалектологију и секција за ономастичка истраживања.

Дијалектолошки рад је, као што се могло видети, доспео у српској научној средини у центар пажње још крајем прошлог и почетком овог века. Проучавање дијалеката било је предвиђено као један од главних задатака Института приликом преговора о његовом оснивању; 1947. године је било речено да ће Институт, поред Речника, спремати грађу за велику дијалектолошку карту српскохрватског језика, одн. за његов језички атлас. Тако је овде била формирана дијалектолошка секција, касније одсек. Студенти стипендисти, још прве године постојања Института, црпили су податке из одговарајуће литературе, формирали картотеку расправа и чланака из дијалектологије, а П. Ивић и И. Поповић су 1947. г. испитивали говоре у појединим пунктовима Баната и Бачке.

Почетак те активности је окарактерисан, између осталог, овим речима: „Дијалектолошком програму Института посвећивана је стално велика пажња [...] Испрва је тежиште рада било на обради војвођанских говора, као и неких архаичних говора који представљају својеврсне језичке реликте, а касније су нарочито интензивно обрађивани говори уже Србије. Напореда са оваквом усмереношћу истраживања и објављивања – чиме су отклоњене битне празнине у дијалектолошкој обради наше језичке области – и даље се давало места обради говора изван наше републике“.⁸⁰ Што се тиче овог последњег податка, напоменимо да су чланови Института при Српској академији наука на почетку сарађивали са одговарајућим институтом у Сарајеву, испитујући неке говоре западне Босне.

Двојица међу првим асистентима определила су се за ову област прихватајући се израде својих докторских дисертација. Теза П. Ивића „О говору Галипољских Срба“ била је објављена као књига 12 Српског дијалектолошког зборника (1957), док је теза И. Поповића, брањена исте године као и претходна, тј. 1953, стицајем околности публикована тек 1968. г.: „Говор Госпођинаца у светлости бачких го-

⁸⁰ Б. Аранђеловић-Живковић (в. бел. 48) 162.

вора као целине“, Пос. изд. САНУ 425 – Одељење литературе и језика 21. Њиховим интересовањима се придружио нешто млађи Б. Николић, са докторском тезом „Сремски говор“, одбрањеном 1959. г. и штампаном у СДЗБ 14 (1964).

Српски дијалектолошки зборник, покренут 1905. г., наставио је да излази са непрекинутом нумерацијом, али се после Другог светског рата уз Академију као саиздавача појавио и Институт. У провој послератној књизи (11, 1950) биле су студије М. Стевановића „Ђаковачки говор“, М. Московљевића „Говор острва Корчуле“ и Гл. Елезовића „Гласовне особине арбанашког дијалекта Дебра и његове околине“. Следећа књига садржала је споменуту дисертацију П. Ивића, а последња у овом раздобљу (13, 1958) Св. Марковића „Језик Ивана Анчића (босанског писца XVII в.)“.⁸¹

У оквиру ове делатности Академија и Институт су се организационо и материјално старали да се сарадницима омогућују теренска испитивања. Кратка соопштења о томе излазила су редовно у *Годишњаку* и *Гласнику* САН. Из њих се види да су на терен били слати такође и многи стручни и научни радници запослени у другим установама. Нешто од резултата њиховог рада било је изнето у СДЗБ, понешто је припремано и пријављивано за докторате. Међутим, при Академији ниједна докторска теза из ове струке није више била брањена, тим пре што је додела тога звања после извесног времена престала да спада у њена права.

Берислав Николић је још низ година предано проучавао ову проблематику. Поводом његове преране смрти (1976. г.) могло се констатовати да је он о говорима (екавским) југозападне половине шумадијско-војвођанске дијалекатске области дао више обавештења, него сви други истраживачи заједно.⁸²

При крају раздобља које описујемо, 1959. године, био је основан Југословенски комитет за дијалектолошке атласе. Њиме је кратко време руководио А. Белић. Пред овај комитет су се одмах поставила два комплекса задатака: израда југословенских дијалектолошких атласа и учешће у изради општесловенског атласа. За обе врсте послова је било најважније да се саставе што компетентније осмишљени упит-

⁸¹ Појава студија у овом часопису које се не могу сматрати дијалектолошким у правом смислу (као још пре рата опис Венцловићевог језика, или Милетићева фонетска проучавања, а овде, као што се види, анализа језика једног писца из XVII века) била је тумачена тренутним потребама да се неки готов рад што пре објави. Без сумње, у овим радовима су се ипак могли наћи подаци везани за историјску дијалектологију, одн. за неке разлике у изговору којима би се, евентуално, смело придати и дијалекатско тумачење.

⁸² М. Ивић, *Др Берислав Николић* [некролог], *Јужнословенски филолог* 32, 1976, 259.

ници. Ова научна делатност снажно се разгранала у следећим деценијама.

За проширење ономастичких интересовања и истраживања низ година се залагао М. Павловић (у својству спољног сарадника Института). Била је црпена ономастичка грађа, која је истовремено служила и за попуну великог Речника, и обрађивана је, између осталог, топонимија и хидронимија појединих шумадијских региона. Једна група институтских сарадника, тада названа Ономастичка комисија, учествовала је 1956. г., заједно са представницима загребачке и љубљанске академије, на састанку ради договора о заједничком раду на том пољу. Тада је, захваљујући заузимању Петра Скока, основан Међуакадемијски одбор за ономастику при Југославенској академији знаности и умјетности. Пошто је свака страна сагледала обим и специфику својих задатака, при Одељењу литературе и језика САНУ био је 1959. г. формиран Одбор за ономастику и топономастику, са М. Павловићем на челу. Тај је одбор ускоро одлучио да трасира два правца рада – израду савременог и историјског ономастикона. За потребе овог другог Одбор је почео да испитује одговарајуће називе у хиландарској грађи, у оним њеним деловима чији су се микрофилмови већ могли проучавати у Архиву САНУ. Једна асистенткиња Института је ишла у Пољску и у Западни Берлин да се упозна са тамошњим методима рада, док је М. Павловић учествовао 1960. г. на Седмом међународном конгресу за ономастику и топономастику у Фиренци и Пизи.

Од 1950. године при Институту је постојао посебан Одсек за експерименталну фонетику, са професором Ђорђеом Костићем на челу, у коме се радило на наслеђеним одраније а затим, све више, и на новодобављеним специјалним апаратима. Ту су се, у првим фазама рада, испитивали српскохрватски акценти, као и природа неких гласова у поређењу са гласовима појединих страних језика, варијациона поља артикулационих зона, трајање појединих гласова и др. Касније се Одсек више окретао дефектологији, као бранши која није захтевала даљу набавку апаратуре. Црпући грађу из домаћих писаца за своје посебне, нешто удаљеније пројекте, сарадници су, нпр., богато експерпирали дела Марка Миљанова, те се та грађа улила и у академијски речник. Одсек се одвојио од Института и од Академије 1954. године.

Године 1949. био је при САН основан Институт за источне и западне словенске језике и књижевности. У његове програме рада спадало је, поред осталог, истраживање говора русинске, словачке и чешке народности на југословенским теренима. Из активности овог института настала је књига Кирила Тарановског „Руски дводелни ритмови I–II“, издата као Пос. изд. САН 217 – Одељење литературе и језика 5, 1953. Пошто је Институт после неколико година био укинут, као његов наставак се формирао Одбор за израду чешко-српско-хрватског и пољско-српскохрватског речника, који је од 1952. г. до

1955. г. такође био у саставу Института за српски језик. Ова два замашна лексикографска задатка Академија је била поверила својим тадашњим кадровима још 1950. г. – Данас су оба речника, давно ван делокруга Института за српскохрватски језик и током многих година обрађивана од малог радног тима, у завршној фази израде.

Исто тако треба споменути тзв. лингвистичке састанке који су се једно време одржавали у Институту за српски језик. Почетком педесетих година овај облик узајамног обавештавања и стављања на проверу властитих закључака био је интензивно негован, при чему су састанцима присуствовали и сарадници других Академијиних института, чланови језичких катедара на универзитету и остала заинтересована лица. „Сви реферати носили су, додуше, разне наслове и о истој проблематици није се ниједном говорило у наставцима. Али пошто је избор тема био потпуно слободан, и пошто је за следећег референта могао да се јави свако ко је желео, дешавало се да је једна тема, у току излагања или дискусије, привукла пажњу некога од присутних и дала му подстрека за његов каснији реферат. На тај се начин уједно испољила актуелност тема у нашој лингвистичкој средини, показало се која су од додирнутих питања за публику била најзанимљивија.“⁸³

Од раних послератних година чланови САН србохрватисти, а затим и други сарадници Института учествовали су на југословенским и међународним састанцима посвећеним језичким питањима. Били су на југословенским или иностраним славистичким одн. лингвистичким или меморијалним конгресима, а и појединачно су ишли на студијске боравке или као предавачи у стране славистичке центре. У Институту је једно време била израђивана стручна библиографија за Славистички центар у Кракову (поред уредно вођене, од 1949. г. до данас, библиографије славистичких и лингвистичких расправа издатих у Југославији, која излази у сваком броју ЈФ). Треба, најзад, истаћи и то да су се током тих десетак или нешто више година многи представници најразличитијих струка, поготову оних које су живнуле у послератном раздобљу, бавили проблемима својих терминологија, па је Институт често бивао у прилици да им прискаче у помоћ својим саветима или експертизама.

Пошто је Институт за српски (српскохрватски) језик са својим часописима у овом периоду тако рећи апсорбовао скоро сву делатност на пољу србохрватистике, другде у Академији било је мало активности на том пољу.

Године 1947. организована је у њој прослава стогодишњице победе Вукове реформе, па је том приликом А. Белић покретао ини-

⁸³ И. Г[рицкат], *Лингвистички састанци при Институту за српски језик Српске академије наука, Јужнословенски филолог* 20, 1953–1954, 391.

цијативу за издавање свих Вукових дела, нарочито његових полемика и преписке, као и за ново издање Рјечника. У вези с том годином евоцирано је, разумљиво, и Даничићево дело, те је истицана потреба да се изда друга књига његових ситнијих списа и да се преиздају његова „Србска синтакса“ и „Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека“. Као што се већ могло напред видети, ове и сличне замисли нису изношене први пут. Исто тако знамо данас да су се неки задаци током година дистрибуирали на друге начине и под окриљем других покретача, ван Академије, док се за понеким од спомињаних подухвата више није ни осећала потреба. Културолошки задаци се најчешће знају тачно, али се не може предвиђати где ће се, у које време, са којим стручним снагама, њихово остварење показати као најцелисходније и скопчано са најмање препрека. Стога одустајање неке установе од појединих реализација не говори нужно о промашају.

Октобра 1949. г. одржан је у САН свечани скуп посвећен педесетогодишњици научног рада А. Белића, на коме су слављеника поздравили академици Милутин Миланковић и Душан Недељковић.

Посмртно су издате две значајне студије Милана Решетара: у Гласу 201 – Одељење литературе и језика 1, 1951 „Најстарији дубровачки говор“ (Решетарева приступна академска беседа) и у Пос. изд. 192 – Одељење литературе и језика 4, 1952 „Најстарија дубровачка проза“.

Друга књига А. Белића „О језичкој природи и језичком развоју“ већ ни по свом значају није могла да се уврсти у институтска издања, те се појавила као Пос. изд. 220 – Одељење литературе и језика 10, 1959. То је била „допуна, проширивање и продубљивање раније изнетих лингвистичких проблема, њихово осветљавање и с других страна, проширивање погледа на поједина раније тек додирнута питања, нарочито с обзиром на доста сбимну њима посвећену литературу из последњих деценија“.⁸⁴

Различите научне информације о српскохрватском језику појављивале су се, као и раније, такође и у извесним радовима ван специјализованих публикација. Споменимо расправу П. Скока „Топономастички проблеми“, Историјски часопис САН 5, 1955, М. Павловића „Остаци дубровачких и саских говорних особина у Јањеву“, ИЧ САН 7, 1957, М. Будимира „О старим поменима српског имена“, Глас 236 – Одељење литературе и језика 4, 1959. Филолошке проблеме повремено додирују политички историчари, историчари књижевности, кодиколози и други стручњаци. У том смислу вредан је помена, нпр., рад такође из ИЧ САН: Р. Ивановић, „Извештај о теренском раду

⁸⁴ М. Стевановић, *Осврћ на Белићево учење о језику*, Јужнословенски филолог 24, 1959–1960, 17.

за проучавање топонимичке грађе на Дечанском властелинству“ (3, 1952).

Дошавши хронолошки до тренутка смрти Александра Белића, даћемо овде још неколико допуна карактеристикама ове необично снажне личности.

Белић је радио на пословима свог животног позива дословце до последњег минута. Било му је осамдесет три године, међутим, познато је из његових казивања да је намеравао да напише и трећу књигу „О језичкој природи и језичком развоју“, у којој би попунио оне тематске области којима се мање бавио у првим двома. Целог радног века он је разрађивао теоријске и методолошке поставке србохрватистике, уносећи своје креативне снаге у истраживање дијалеката, акцената, Вукове и Даничићеве мисије, савремене књижевне граматике, стилистике, лексикологије и правописа. Поводом широк лингвистичких погледа Белићевих, Р. Бошковић је једном приликом рекао: Белић се не може сврстати ни у једну познату лингвистичку школу; он никада није падао у филозофирање о језику, он је остајао на линији филозофије језика; и још: није случајно што је целог живота држао у средишту пажње грађење речи, тј. механизам језика, и синтаксу, тј. душу језика.⁸⁵ А М. Стевановић резимира овако: „Проф. Белић је у своме раду на испитивању језика увек имао на уму целокупност језичких факата, све врсте језичких појава, све елементе језика, свеукупност те најверније слике материјалног света у коме човек живи и најуниверзалније манифестације човекова духа“.⁸⁶ Даље: „Многима у нашем народу уопште, представницима најразличитијих струка, на овај или на онај начин, био је [Белић] такође учитељ, пригодан, необавезан учитељ са јавних предавања, из чланака по часописима и новинама, из популарних књига, из познатог Правописа, из радио-емисија итд. [...] Александар Белић је био већ деценијама појам, име на врхунцима наше националне културе – јер је језик и брига о језику један од видова националне културе и бриге о њој; а због својег изузетно широког општег образовања и интересовања, због великих организаторских способности и личног угледа, он је стајао на врховима нашег научног живота уопште“.⁸⁷

Белић је био научник са великим бројем признања, у виду почасних доктората и чланства у академијама (Загреб, Љубљана, Нови Сад, Праг, Варшава, Софија, Копенхаген, Москва, Глазгов и др.). Број 24 Јужнословенског филолога и број н. с. 10/3–6 Нашег језика

⁸⁵ *Јубилеј професора А. Белића*, Јужнословенски филолог 18, 1949–1950, 225, 226, 224.

⁸⁶ О. с. (в. бел. 84) 16.

⁸⁷ И. Грицкат, *Александар Белић и његов однос према културном наслеђу Вука и Досићеја*, Ковчежић 3, 1960, 185.

изишли су као меморијални, у спомен на њега. У Академији је 26. фебруара 1970. г. одржана комеморација о десетогодишњици његове смрти, па је предавање М. Стевановића, изговорено том приликом, објављено у Нашем језику н. с. 17/3. Обележавајући стогодишњицу рођења, Академија му је посветила Зборник радова, који је штампан као Посебно издање 498 – Одељење језика и књижевности 28, 1976. г.

VIII

После осамостаљења многих Академијиних института у педесетим годинама и почетком шездесетих, САНУ је поново доспевала у ситуацију да донекле губи стечени радни карактер. Једно време се она претежно бавила координирањем разних међуакадемијских задатака и организацијом научних скупова. Студије њених чланова, разумљиво, излазиле су и даље у одговарајућим издањима. Међутим, почев од седмдесетих година природа њене делатности опет се приметно изменила. У овом, најновијем раздобљу Академија је нашла еластичне форме врло живог рада. Та еластичност у приступу задацима огледа се у томе што у њеним многобројним одборима раде стручњаци разноликих профила, чланови Академије и сарадници из других установа. На првом месту, они дефинишу актуелне задатке националне културе, а то даље омогућује слободнији избор тема у обележеним оквирима и специфичнију обраду која освежава научне токове. САНУ такође подржава дугорочне индивидуалне пројекте својих чланова. У њеном раду је данас видљиво напредовање на незаобилазним правцима развоја, уз појачану прилагодљивост многим појединачним личним афинитетима.

Сажето ће се разгледати две врсте рада на језичким дисциплинама. То су, прво, тимски, колективни подухвати, који су се из ранијих активности Института за српскохрватски језик постепено прелили у пројекте на старању данашњег Одељења језика и књижевности, или су тек касније били иницирани. Друго су повремени научни скупови, издања и индивидуални рад садашњих чланова САНУ лингвиста. Тај преглед не може претрговати на оцене трајнијег карактера, пошто су многи програми и процеси још у фази остваривања, а неки чак само на почетним степеницама. Сем тога, о научницима који нису завршили свој стваралачки пут судови се ионако морају давати удржљиво, јер се могу појавити допуне, па и измене неких њихових досад изношених убеђења, као и оцена о њима, које нису дефинитивне.

Наводимо, најпре, преглед области о којима ће бити речи у вези с тимским задацима.

– Српскохрватска лексикографија. Академијин Речник непрекинуто излази као заједничко издање САНУ и Института за српскохрватски језик. Данас је за неке видове речничких потреба активан Одбор за Речник Одељења језика и књижевности, основан 1974. г.

– Дијалектологија. Поред рада појединаца, сарадника Института и других стручњака, који резултира публикавањем Српског дијалектолошког зборника (од 1961. г. до 1980. г. закључно – бројеви 14–26 – издање Института, а отада заједничко издање САНУ и Института), делатност се од 1969. г. веома развила и при Међуакадемијском одбору за дијалектолошке атласе.

– Ономастика. Одбор за ономастику Одељења језика и књижевности основан је 1973. г., па је у његовој надлежности настављен ранији, напред спомињани рад Института.

– Старословенски одбор. При Институту за српскохрватски језик био је формиран 1969. г. посебан Старословенистички одсек. Приликом реорганизације Одбора за проучавање историје књижевности (Одељења језика и књижевности) из њега је 1982. г. издвојен Пододбор за старију књижевност, те су програми овог Пододбора и послови наведеног институтског одсека усвојени у новооснованом Старословенском одбору. Ту се обрађују, поред других, и чисто језичке теме.

– Етимологија. Одељење језика и књижевности је 1983. г. покренуло рад на етимолошком речнику српскохрватског језика, с чиме је у вези створен нарочити Одбор, док је сам посао поверен Институту.

Постоје још неке организационе јединице у којима се обрађују подручја гранична са модерном филологијом, одн. филолошка питања у оквирима ширих целина. При Одељењу језика и књижевности се налази Одбор за критичка издања целокупних дела српских писаца, где се до данашњег времена развијала жива активност управо на презентирању најстаријих српских дела, са разумљивим јачим нагласком и на језичким проблемима. При Одељењу друштвених наука језичка испитивања се остварују у Одбору за изворе српског права (засада: језик у преписима Душановог Законика). При Одељењу историјских наука у Одбору за историју српског народа од XVI до XVIII века (Грађа на српском језику) филологија такође треба да има свој одређени удео. У Одељењу ликовних и музичких уметности постоји Одбор за Речник појмова из области ликовних уметности, у коме активно сарађује и један лингвист – редовни члан, улажући своје лексикографско искуство у овај амбициозни пројекат. Од међуодељењских одбора питања језика се додирују у активностима Хиландарског одбора, Сентандрејског одбора, Одбора за фототипска издања, као и у новооснованом Одбору за проучавање Косова. Што се међуака-

демијских одбора тиче, поред споменутог Одбора за дијалектолошке атласе, филологија потенцијално учествује у садржају рада при Одбору за израду Историјско-географског речника и Атласа југословенских земаља у средњем и XVI веку, затим у Одбору за балканологију и у неким другим.

На нека од ових ангажовања филолошке науке осврнућемо се даље само укратко.

Велики Речник САНУ добио је у овом периоду дефинитивни лик, укључујући и чињеницу да је почев од другог тома прешао на нови правопис (утврђен 1960. г.) и на колективно редакторство. После дугогодишњих уједначавања, ово је дело стекло своју специфичну архитектонику у погледу техничких и графичких, строго једнообразних решења, без обзира на њихову многобројност и разуђеност. Истиче се још једна нарочита димензија Речника – на посебан начин организована кореспондентност између одредница и њихових дефиниција, при којој се (тако је барем предвиђено, и спроводи се у знатној мери) усклађују, како најосновније, тако и латентне особености речи и њихових тумачења (нпр., глаголски род, рекција, врста одн. обавезност допуна и др.). Речник се обогаћује без заустављања: с једне стране, народним лексичким благом које се и данас скупља у дијалекатским областима, а с друге, многим приновама из савремене терминологије, као и из новије уметничке књижевности.

Приближна је процена да ће се у Речнику обрадити око 400.000 речи. Из једне табеле која приказује односе између броја речи у неколико наших познатих речника и у Речнику САНУ (пробна бројања у седам произвољно одабраних секција)⁸⁸ извели смо податак да ће богатство лексичког фонда у Речнику САНУ износити онолико колико оно износи заједно у три најпознатија описна речника српскохрватског језика – Вуковом, загребачком академијском и Речнику Матице српске. Лексикографско дело таквог обима и са тако издиференцираном семантичком и техничком структуром обраде пружа, најкраће речено, и знање о појмовима, и знање о самим речима као предмету науке о језику. Оно пружа могућност заинтересованима да усавршавају свој израз, а истовремено отвара перспективе у сагледавању неких лексиколошких и других проблема, које се без пажљивог загледања у такво или слично дело и не отварају.

САНУ као радно тело није престајала да прати лексикографску делатност Института за српскохрватски језик и да је помаже. Тако је 1968. г. одржано саветовање представника свих југословенских академија и неких факултета и других установа, посвећено питањима

⁸⁸ М. Пешикан, *Трећина јосла на изради великој Речника САНУ*, Наш језик н. с. 20/1–5, 1973–1974, 16. Уп. и: М. Пешикан, *Десет јомова Речника САНУ*, Наш језик н. с. 23/3–4, 1978, 87–88.

београдског Речника. На њему су, поред позитивних оцена, биле изречене примедбе о непотпуности речничке грађе. Када је био основан посебни Одбор за Речник, једна од првих његових одлука тичала се нужности да се у картотеку унесе сва грађа скупљена за Речник Матице српске (делом и Матице хрватске – која је, као установа, временом престала да сарађује). Тај је посао у неколико следећих година и био урађен. Одбор је, исто тако, почео да се интензивно стара око прикупљања лексичке грађе из одређених говорних ареала Србије (првенствено Шумадије, затим Војводине), као и око тога да интерпретација стручних термина редовно пролази кроз руке најпозванијих специјалиста.⁸⁹ Године 1981. попуна фонда је још појачана систематским одбором дела из новије српске и хрватске књижевности и њиховом ексцерпцијом, о чему се брине нарочито састављена комисија. Осим свега осталог, сарадници ексцерпирају и објављене дијалектолошке радове. Намера је да Речник до краја излагања одржи своју актуелност, не претварајући се у дело од претежно историјског значаја. То би се постигло, између осталог, издавањем једног или два допунска тома после завршеног публиковања целине.

Академија је, заједно са неколико других установа, организовала 1980. г. научни скуп о лексикографији и лексикологији, на коме су се у више излагања показали видљиви резултати искуства стеченог управо на овом изузетно сложеном лексикографском подухвату.

Овде треба подсетити да су чланови Института, а такође и чланови Одбора за чешко-српскохрватски и пољско-српскохрватски речник учествовали у изради Речника српскохрватског књижевног језика Матице српске (и Матице хрватске).

Дијалектолошка истраживања су при САНУ добила велики мах, поглавито после укључења у шире југословенске и међународне програме. Раздобља успореније делатности у појединим секторима овог рада била су везана махом за разлоге ван Академије. Сем тога, пошто је број искусних стручњака који решавају теоријска и методолошка питања доста ограничен, рад на домаћим секторима углавном се успорава онда када се повећава ангажовање у међународним дијалектолошким обавезама, које нису мале и не допуштају кашњење.

Југословенски комитет за лингвистичке атласе основан је 1959. г., и у њему су првих година учествовали М. Стевановић, Р. Алексић, П. Ивић, Б. Николић и други. Он се касније претворио у Међуакадемијски одбор за дијалектолошке атласе као облик међурепубличке научне сарадње, на старању САНУ и са академиком П. Ивићем као председником. Чланови овог Одбора и други сарадници ангажовани

⁸⁹ О извесним тешкоћама у усаглашавању лексикографског и професионалног дефинисања у области терминологије в. М. Пешикан, *Лесей томова...* (в. бел. 88) 90–92.

су данас у четири велика пројекта, од којих се ниједан не ограничава на рад искључиво у Србији и не везује се само за њену културну средину, али у сваком од њих учешће САНУ представља важну карику. Ти су пројекти:

- Општесловенски лингвистички атлас – ОЛА,
- Европски лингвистички атлас (Atlas linguarum Europae) – АЛЕ,
- Општекарпатски дијалектолошки атлас – ОКДА,
- Српскохрватски дијалектолошки атлас – СХДА.

Највише је рађено на пројекту ОЛА, о коме је првобитна одлука била донета још 1958. г. у Москви. ОЛА обухвата око 850 пунктова од Јадрана и Егејског мора до Архангелска, и треба да буде остварен у неколико хиљада дијалекатских карата. Обавеза је Југославије да покрије пунктове властите земље, као и нека места у четири друге државе, где живе делови југословенских народа. Приликом заснивања овог пројекта, једног од највећих лингвистичких потхвата те врсте у свету, приступило се најпре обради опсежних упитника, тј. спискова појава о којима треба прикупити сазнања са терена, затим изради општих инструкција итд. Већ 1975. г. теренско испитивање у Југославији улазило је у завршне фазе, а 1979. г. се сматрало окончаним. После Уводног тома (изд. у Москви 1979. г.) Академија наука и умијетности Босне и Херцеговине, са осталим југословенским академијама као саиздавачима, објавила је 1982. г. том „Фонолошки описи српскохрватских/хрватскохрватских, словеначких и македонских говора обухваћених Општесловенским лингвистичким атласом“, као прву реализацију пројекта. Тај пројекат је водио П. Ивић, који је написао и Предговор. У овом колективном делу нашло се више фонолошких података везаних за једно одређено подручје него било у којој другој студији у досадашњој литератури. Уједно, ово је био један од најкрупнијих резултата заједничког рада југословенских лингвиста.

За потребе картографисања језичких појава сарадници САНУ су припремили грађу за I фонетски том (о гласу „јат“), II фонетски том (о рефлексима назала предњег реда), као и за I лексички том (животињски свет), II лексички том (о сточарству) и III лексички том (биљни свет).

Учешће у међународном пројекту ОЛА изискује и даље разноврсне облике углавном кабинетског рада (индекси, провере, тумачење материјала на мапама других аутора итд.), и истовремено честа консултовања радних група и редакција у другим славистичким срединама.

Године 1972. Међународни комитет за АЛЕ иницирао је окупљање дијалекатских података из свих европских језика, са близу 3.200 пунктова. Оснивачка седница Југословенске комисије АЛЕ одржана је 1975. г. Убрзо је била израђена мрежа релевантних пунктова за југословенску територију, па се приступило истраживањима по зада-

тим упитницима. Проучавањем су обухваћени и говори несловенских народности у нашој земљи, за шта су ангажовани потребни стручњаци. АЛЕ је данас највећи лингвистички подухват у светским размерама, при чему се и грађа из ОЛА погодно уграђује у овај рад. Године 1983. објављен је у Холандији први том из овог програма, са укупно деветнаест лексичких карата.

Југославија, а тиме и САНУ, прикључиле су се 1977. г. новооснованом пројекту ОКДА, утемељеном у Совјетском Савезу. Тада је и за ову активност била образована одговарајућа комисија. Ту је такође било потребно да се сачини мрежа пунктова за бележење података, а после тога се приступило теренским испитивањима. Први и други том (лексички) овог атласа припремају се са потребном научном акрибијом, премда се приликом рада наилази на приличне тешкоће у међународној сарадњи.

Што се тиче израде Српскохрватског дијалектолошког атласа, посао на њему тече континуирано. Већи број сарадника сваке године бележи податке на терену. Упитник у вези с овим обимним и одговорним задатком садржи око 2000 питања, усмерених на то да се добију фонетски, акценатски, морфолошки, творбени и лексички подаци. На територији Србије (са покрајинама) испитивање организује САНУ. Данас се сматра да је око три четвртине посла завршено.

С овим је тесно повезано и издавање Српског дијалектолошког зборника, који на последњим бројевима (где је САНУ поново саиздавач) носи поднаслов „Расправе и грађа“. Вредно је истаћи студију Слободана Реметића „О неизмењеном јату и икавизмима у говорима северозападне Србије“, СДЗБ 27, 1981: она се дотакла једног живог проблема србохрватистике и славистике, те је изазвала знатно интересовање међу стручњацима.

У целокупној дијалектолошкој активности којом се САНУ бави преко надлежног међуакадемијског одбора најистакнутији учесник, не само на страни САНУ и српске проблематике, него и међу свим Југословенима уопште, био је у последњих петнаестак година Павле Ивић, консултант, коаутор и аутор многих решења одн. писаних текстова у наведеним пројектима. Он је данас један од најугледнијих светских теоретичара на пољу лингвистичке географije.

Одбор за ономастику био је основан уз ангажовано учешће чланова САНУ М. Павловића, М. Стевановића и П. Ивића. Ономастичка проучавања, као што се напред могло видети, имала су већ дужу традицију при Институту за српскохрватски језик.

На почецима рада новог Академијиног одбора сарадници су се усредсредили на микротопонимију (према предлогу П. Ивића, прихваћеном 1975. г.) и антропонимију, мада су у плану одмах биле и друге смернице овог рада. Територије на којима се најинтензивније прикупља грађа јесу Метохија, Санџак, Косово, Кучи, затим околина

Врања, Пожеге и крајеви око Колубаре. Ближи циљ ове делатности је издавање часописа Ономатолошки прилози, који је и почео готово редовно (годишње) да излази од 1979. г. У даљој перспективи стоје речници који ће обухватати одређене секторе ове посебне лексичке области, значајне за многе културолошке и друге аспекте у проучавању српске историје.

Сарадници скупљају, сређују, обрађују и публикују грађу и учествују на домаћим и међународним састанцима различитих нивоа, посвећеним овој широкој проблематици. У Ономатолошким прилозима интенција је да се скупљени материјал приказује уједначено. Међутим, овде је дат простор такође и чланцима и већим радовима, где је, разуме се, омогућена ауторска слобода обраде. Поред многих вредних прилога штампаних у досад објављеним бројевима, којима се осветљавају међујезичке, балканолошке, етнографске појединости, детаљи из историјске номенклатуре у религији, рударству, занатима итд., треба нарочито истаћи обимне и врло значајне студије М. Пешикана „Из историјске топонимије Подримља“, ОП 2, 1981. и „Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба“, ОП 3, 1982, 4, 1983. и 5, 1984.

Истраживачки тим Старословенског одбора састављен је од лингвиста – четворо чланова САНУ и неколико сарадника Института за српскохрватски језик – као и од стручњака са других подручја, пошто је област проучавања црквенословенског писаног наслеђа (подразумева се његова српска редакција) у великој мери мултидисциплинарна. Радне групе овог одбора, чији су програми рада још увек у извесном преиспитивању и преобликовању, јесу: језичка, археографска и књижевно-текстолошка.

Као правци рада најнепосредније везани за филологију, у којима се већ постижу резултати, могу се навести: језичко-стилистичка и поетска истраживања старе српске књижевности; истраживања језика црквенословенских споменика српске редакције – у оквиру тога обрада најстаријег српског четворојеванђеља, чије се карактеристичне црте засада нотирају у оквирима картотеке; тема о префиксацији у старим српским апостолским текстовима. Будуће критичко издање Мирослављевог јеванђеља и дипломатичко издање Шишатовачког апостола, обоје као публикације САНУ у сарадњи са другим издавачима, треба да садрже и елементе од филолошког интереса. То исто вреди и за описе средњовековних рукописних збирки, који ће почети да се објављују у фреквентној серији, као плод дугогодишње делатности при Народној библиотеци СР Србије а такође са Академијом као једним од издавача. У плану је да Старословенски одбор пружа помоћ у изради великог црквенословенског речника српске редакције, који се већ више година спрема при Институту, а евентуално и у изради славеносрпског речника, који је покренут при Матици српској.

САНУ у заједници са Институтом прихватила је пројекат „Етимолошки речник српскохрватског језика“, јер је то такође један од незаобилазних задатака у свим културним срединама са развијеном научном традицијом. На пројекту засада раде два асистента Института, који формирају картотеку потребних приручника и литературе и праве списак изетимологисаних лексема, као и речи без познатих етимологија, по утврђеном систему.

Из података о међуратном и поратном времену, а нарочито из документације о прослави Ђуре Даничића 1925. г. и о познатим јубилејима 1947. г., знамо да је Академија, у складу са својим дужностима, истицала разне планове, од којих су се неки простирали и на шире југословенско подручје (нарочито у раздобљима када су на таквим пословима могле да се ангажују само београдска и загребачка академија). Неке тадашње намере, неодређено дефинисане или прецизиране, добиле су у најновијој епохи примереније облике, те су се оствариле или се остварују у наведеним одборима САНУ. Тако је, нпр., Одбор за фототипска издања данас реализатор далеких замисли Стјепана Ившића о снимању наших највреднијих споменика; старословенски речник су планирали А. Белић и Стј. Куљбакин, а етимолошки речник Белић са О. Хујером и М. Мурком. Јасно, ни овај нови период није био без пројеката који се нису претварали у дело. Било је замишљено (1960. г.) да се Белићеве две књиге „О језичкој природи и језичком развоју“ преведу на неки од страних језика; да се обрађују терминолошки речници, поглавито речник књижевних термина; да Институт за српскохрватски језик прерасте у институт за језике, ширих концепција; да се преизда Даничићева „Србска синтакса“ (1947. г., а о томе је било говора и 1976. г.). И о писању историје развоја лингвистичке науке у САНУ одн. у њеним двома претходницама, што се сада реализује, дискутовало се још 1970. г., и касније.

Међутим, многе колективне и индивидуалне иницијативе спроводиле су се успешно, и захваљујући томе потврђивао се висок углед саме САНУ и њених чланова, који су, разумљиво, радили истовремено и на другим задацима изван Академије.

Свечани и научни скупови у САНУ посвећивани су најзаслужнијим личностима српске културе, односно темама релевантним за ту културу, а реферати који су се на њима читали, као и радови специјално писани поводом тих догађаја, били су досада сви, осим са неколико последњих скупова, објављени у зборницима. Овде дајемо преглед тих издања, већ публикованих или припремљених, с освртом на језичку тематику.

Стогодишњица смрти Вука Стеф. Карацића била је обележена 1964. г. свечаним скупом (организованим заједно са Филолошким факултетом Београдског универзитета). Истим поводом био је, две го-

дине касније, издат зборник са радовима написаним по позиву: Вуков зборник, Пос. изд. 400 – Одељење литературе и језика 17 и Одељење друштвених наука 56. У њему се налазе запажене расправе М. Стевановића „Значај и потребе детаљног проучавања Вукова језика“, П. Ивића „Тенденције у коначној фази Вукове реформе“ и Петра Ђорђевића „Први палеограф и палеословенист у Срба“, поред других, мањих али такође значајних филолошких прилога. Даље, 1972. г. је одржано, под покровитељством САНУ, заседање Међународне комисије слависта за проучавање граматичке структуре словенских језика, после кога су, 1974. г., издати одговарајући реферати у Пос. изд. 477 – Одељење језика и књижевности 23. Од југословенских научника ту су учествовали М. Стевановић, М. Павловић, М. Ивић, као и Благоја Корубин из Македоније. Прослава стопедесетогодишњице рођења Ђуре Даничића одржана је 1975. г. у Београду и Загребу, у сарадњи САНУ и Југославенске академије знаности и умјетности. Као Пос. изд. САНУ 486 – Одељење језика и књижевности 25 изишли су те године „Ситнији списи Ђуре Даничића III, Описи ћирилских рукописа и издања текстова“, док је Зборник радова о Ђури Даничићу публикован (такође старањем обеју академија; без нумерације) 1981. године, са прилозима преко четрдесет аутора.

Године 1976. одржане су свечане академије одн. научни скупови посвећени Александру Белићу (стогодишњица рођења), Иви Андрићу (поводом смрти) и светом Сави (осамстогодишњица рођења). Зборник радова о Александру Белићу штампан је исте године (Пос. изд. 498 – Одељење језика и књижевности 28), и у њему могу да се прочитају исцрпни подаци о овој изузетној личности, првенствено у два велика прегледа М. Стевановића, у чланцима М. Павловића, М. Ивић, Душана Јовића, Радоја Симића, Александра Младеновића, укључујући ту и комплетну библиографију, коју је саставила И. Грицкат. Зборник радова о Иви Андрићу, Пос. изд. 505 – Одељење језика и књижевности 30, 1979, садржао је, природно, у највећем броју чланке књижевног профила. Споменућемо „Андрићев језик и нормирање књижевног српскохрватског језика“ проф. унив. Живојина Станојчића, који се већ и раније исцрпно бавио језиком овог нашег великог писца. У публикацији названој „Сава Немањић – свети Сава, историја и предање“ и издатој у серији Научни скупови 7 – Председништво 1, 1979, истичу се прилози П. Ивића „О језику у списима светога Саве“ и Олге Недељковић „Свети Сава и рашка правописна школа“.

Нотираће се, на крају, још и ови научни скупови: Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, 1977. г., затим о животу и раду Љубомира Стојановића, 1980. г., Корнелија Станковића, 1981. г. и Јована Стерије Поповића, 1982. г. Радови везани за текстолошку тематику објављени су у књизи из серије Научни скупови, књ. 10 – Одељење језика и књижевности 2, 1981, и у њима се

може наћи много материјала занимљивог и значајног за филологе, који су изнели домаћи и страни научни радници. Реферати са скупа о Корнелију Станковићу издати су у зборнику „Корнелије Станковић и његово доба“, Научни скупови 24 – Одељење ликовне и музичке уметности 1 (реферат И. Грицкат: „Корнелије Станковић и нека језичка питања његовог времена“). На остала два овде споменута научна скупа било је, разуме се, више филолошке тематике, а одговарајући зборници су у припреми за штампу. Крајем 1985. г. одржан је научни скуп о двестогодишњици Јакоба Грима. Нека буде додато да је Зборник историје књижевности 9, 1974 (Одељења језика и књижевности) био такође посвећен Ј. Ст. Поповићу, те је у њему објављен чланак М. Будимира „Стерија терминолог“; ова иста тема је обрађена и приликом напред споменутог евоцирања Стеријиног живота и рада.

У серији „Споменице“ налазе се, хронолошким редом: у Пос. изд. 377 – Споменице 26, 1964, академске беседе М. Стевановића „Однос граматичара према норми књижевног језика“ и члана ван радног састава из Македоније Блажа Конеског „На некои морфолошки пречки на фонетските промени во македонскиот јазик“. У следећој књизи Споменице 31 – Пос. изд. 406, 1967, обележавала се успомена на педесетогодишњицу смрти Стојана Новаковића, и у њој је М. Стевановић дао рад „Новаковићево место у науци о језику“. Не заборављамо еминентне класицисте Српске академије. Поводом смрти Милоша Ђурића, у Пос. изд. 457 – Споменице 59, 1972, објављен је говор М. Будимира одржан на комеморативном скупу: „Милош Ђурић као филолог“; у књизи Споменице 5 – Одељење језика и књижевности 1, 1979, појављује се рад Љиљане Црепајац „Милан Будимир као лингвист“, сећање и на овог, тада већ покојног, гласовитог научника.

Наука о језику заступљена је још у неким значајним Академијиним публикацијама. Тако је овде загребачки стручњак за средњовековно писано наслеђе Јосип Врана два пута објављивао опсежне радове: „Вуканово јеванђеље“, Пос. изд. 404 – Одељење литературе и језика 18, 1967 (са поглављем о „језичкој култури рашких и зетских писара“) и „Најстарији хрватски глагољски еванђелистар“, Пос. изд. 484 – Одељење језика и књижевности 24, 1975 (поглавље: „Палеографичке, графичке и језичке особине најстаријега хрватскога еванђелистара“). Репрезентативна је серија издања свих сачуваних преписа Душановог законика, од којих је досад издато шест, у два тома: „Законик цара Стефана Душана I – Струшки и Атонски рукопис“, Одељење друштвених наука – Извори српског права 4, књ. 1, 1975; Исто – „Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис“... књ. 2, 1981. У њима се налазе подробне језичке студије И. Грицкат, за сваки рукопис посебно. Заједно са Institut d'études slaves

à Paris САНУ је издала, под редакцијом П. Ивића, трећи део студије А. Вајана: »La langue de Dominko Zlatarić, Syntaxe«, 1979 – последњи одељак темељног Вајановог проучавања, о коме је било речи напред. Године 1983. појавила се студија Вере Јерковић „Српска Александрида, Академијин рукопис (бр. 352) – палеографска, ортографска и језичка истраживања“, Пос. изд. 554 – Одељење језика и књижевности 35. Дугогодишњи рад М. Стевановића који је био посвећен карактеристикама Његошевог израза крунисан је „Речником Његошева језика“, I књ. А – О, II књ. П – Ш; издала га је 1983. г. САНУ са другим саиздавачима (без нумерације).

Још неколико радова из науке о језику у Академијиним издањима заслужују да буду забележени. М. Стевановић је објавио следеће расправе: „Глаголски род и питања у вези с њим“, Глас 251 – Одељење литературе и језика 6, 1961; „Функције и значења глаголских времена“, Пос. изд. 422 – Одељење литературе и језика 20, 1967; „Језичка тумачења у коментарима Његошева Горског вијенца“, Пос. изд. 493 – Одељење језика и књижевности 27, 1976; „Питање значења последњих стихова народне песме Бановић Страхиња“, Глас 314 – Одељење језика и књижевности 10, 1979. Приступна беседа П. Ивића објављена је у Гласу 325 – Одељење језика и књижевности 11, 1980: „Развој терминологије у језику средњовековних Срба“. И. Грицкат: „Језик српских путописа из XVII и с почетка XVIII века“, Зборник историје књижевности 10 (Одељења језика и књижевности), 1976; са подручја грецистике: М. Будимир и Љ. Црепајац, „Из хеленске глтологије“, Глас 297 – Одељење језика и књижевности 8, 1976.

Овим се ни издалека не исцрпљује рад на науци о језику чланова САНУ у последњих двадесет пет година. Казаће се још неколико општих речи о шесторо лингвиста у редовима Академијиног чланства, који су у последњем раздобљу били активни.

Михаило Стевановић се на почецима рада интересовао првенствено за дијалектологију са акцентологијом, а затим је прешао и на шире подручје, на стандардни српскохрватски језик и питања његове норме, чије је проучавање синтезирано у двотомном делу великог обима „Савремени српскохрватски језик – граматички системи и књижевнोजезичка норма“ (преиздавано више пута). Последњих деценија је пажљиво проучавао синтаксичка питања, а у њиховим оквирима првенствено проблеме везане за глагол, и, затим, језик Вука Караџића, а највише Петра Петровића Његоша.

Миливој Павловић је поред славистике својевремено изучавао и два класична језика, затим келтски и санскрит. И касније је био оријентисан на више дисциплина: бавио се, на једној страни, питањима књижевности (народне песме) одн. литерарно-језичком проблематиком (стил Вука Караџића, Његоша, уз друге стилистичке студије), а на другој – проблемима лингвистике (дечији језик, метанастијички по-

крети становништва по језичким сведочанствима, миксоглотија, ономастика, српскохрватска дијалектологија, језик у старим текстовима, психолошко и социолошко тумачење језичких феномена). При крају живота М. Павловић је за Посебна издања САНУ припремао синтетички рад „Међујезички проблеми у Илирикуму“.

Павле Ивић се бави највише дијалектологијом и историјом језика, проучавајући прву област, између осталог, на основу властитих теренских истраживања, а другу исцрпном анализом старих писаних споменика. Ова и друга питања била су предмет његових многобројних расправа и предавања на европским, америчким, као и на једном азијском универзитету, иза чега је уследило чланство у више светских академија. Сарадник је, на језичкој тематици, вишетомне Историје српског народа (изд. Српска књижевна задруга); припрема сопствену вишетомну Историју српскохрватског језика.

Милка Ивић се постветила двома гранама језичке струке – савременој словенској синтакси и општој лингвистици. Она је исто тако предавала и публиковала своје радове на три континента, при чему је њено најважније дело „Правци у лингвистици“ у Југославији било више пута преиздато, а преведено је на осам језика, уз висока међународна признања. М. Ивић се одликује темељним познавањем и праћењем савремених токова светске лингвистике, као и узорним методолошким поступком у српскохрватским и компаративним синтаксичким студијама.

Ирена Грицкат је велики део радног ангажовања уложила у темеље Речника српскохрватског књижевног и народног језика, где је, са А. Белићем, учествовала у утврђивању система рада, и затим редиговала знатан део досад издатог материјала. Бави се историјско-језичким, балканистичким и синтаксичким проблемима, а у тим оквирима поглавито питањима глагола и синсемантичких речи; такође историјом филолошких и других научних садржаја у старијем српском писаном наслеђу.

Митар Пешикан је највећи део свог стручног и научног рада исто тако посветио великом Академијином Речнику, па је у више чланака обрадио искуства из те своје делатности. Велику пажњу је увек посвећивао проблемима језичке норме и језичког заједништва, затим савременој дијалектологији, историји српскохрватског језика, касније црквенословенском и старословенском језику. Однедавна се успешно бави историјском ономастиком.

*

Очито је да се у науци о језику јављају разноврсни начини научног прилаза. Када је реч о лингвистици при Српској академији наука и уметности, методолошки утврђен и устаљен рад најдоследније се реализује у Речнику српскохрватског књижевног и народног језика

и у широко разгранатим дијалектолошким истраживањима, а тако ће бити и у још два лексикографска остварења – у црквенословенском (српске редакције) и етимолошком речнику. Све оно што спада у мање институционализована или сасвим слободно заснована проучавања подлеже неминовним различитостима. Оне потичу од самих носилаца проучавања, од њихове генерацијске и школске припадности, од прихваћених мисаоних и методских парадигми: од склоности ка излагању утемељеном на егзактним методама, или ка наративнијим прилазима, дедуктивним описима итд. – а све то у осетној мери, мада не и нужно, зависи од изабраног сектора на пољу лингвистике. Данашња лингвистика, у целом свом обиму, заправо и стоји на размеђу хуманистичких и – на свој начин – егзактних дисциплина.

Историјска садржина у науци о властитом језику пружа много чињеница за тумачење савремених проблема, док неговање савремених, као и чисто теоријских питања у њој постаје, између осталог, и делом опште културе, који доприноси правилном усмеравању ка даљим тренуцима историје у настајању. У националним гранама, високе научне установе одговарајућих средина по правилу постижу највише резултате, који самим тим сежу и до међународних домета и признања. Томе стреме и данашњи лингвисти у Српској академији наука и уметности – њени чланови и сарадници.

Напомена. – Ова студија је била написана 1986. године поводом стогодишњице постојања Српске академије наука и уметности. Из објективних разлога она тада није штампана. Овде се њен текст даје без икаквих измена, без чињеничних допуна с обзиром на протекло време, нити су додати накнадни коментари.

Irena Grickat-Radulović

LANGUAGE SCIENCE WITHIN THE WORK OF THE ACADEMY

Summary

On the occasion of the hundredth anniversary of the highest scientific institution in Serbia, the Serbian Academy of Sciences and Arts (1886–1986), this paper was written pertaining to its most significant activity, namely the study of Serbian (Serbo-Croat) language. The institutional predecessors of the Academy, The Society of Serbian Science (*Društvo srpske slovesnosti*, 1841–1864) and the Serbian Scientific Society (*Srpsko učeno društvo*, 1864–1892), also deemed as their basic assignment the final completion and elaboration of literary language. Later those goals expanded gradually to

include a more detailed perception of various language, literary, cultural, and other scientific problems.

During the existence of the Society of Serbian Science, the attention was mostly focused to the cleansing of language of earlier archaisms, to the broadening of scientific terminology and to a systematic elaboration of grammar. Among the Society's members, domestic and foreign, we find the names of Vuk Karadžić and Đuro Daničić, German Jakob Grimm, and others. The Serbian Scientific Society centered more of its attention on the application and spreading of knowledge among the people than on a more profound theoretical work. The Academy (at first: the Serbian Royal Academy), soon abandoned the national-enlightenment preoccupations and turned to regular scientific assignments.

Then, collection of material began for a large descriptive, i. e. onelanguage dictionary of literary and colloquial language, the final concept of which, as well as the actual work and publishing, started only after World War II. Among the first coloborators we find the most famous authors and literary critics of that time; for full forty years this activity was led by Aleksandar Belić, many years president of the Academy itself. At the beginning, the dictionary was prepared in the Department of Lexicography, which later grew into the Institute for Serbian Language (during a long period it was called the Institute for Serbo-Croat Language).

The longer, the more versatile – the Institute dealt with other branches of philology as well: dialects, history of language, accentology, as well as with general linguistic issues; recently, also with Old Slavonic linguistics, onomastics and ethymology. The descriptive dictionary, which has been published continuously since 1959, is the largest work of that kind in the Slav world.